

**Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
філософський факультет**

Лекції з дисципліни
«Основи елітології»
для студентів спеціальності
052 «Політологія» освітнього рівня
«Бакалавр» ОПП «Політологія»

Розробник: Микола КЛЯШТОРНИЙ, кандидат
філософських наук, доцент

Київ - 2022

Рецензенти: доктор філософських наук, професор Бровко М.М., доктор політичних наук, доцент Петренко І.І., доктор політичних наук, доцент Олещук П.М.

Рекомендовано до публікації через розміщення на сайті філософського факультету Науково-методичною комісією філософського факультету 25 березня 2022 року, протокол № 9.

Рекомендовано до публікації через розміщення на сайті філософського факультету Вченою Радою філософського факультету 29 березня 2022 року, протокол № 10.

ЗМІСТ

Лекція 1. Елітологія в структурі сучасних політологічних знань.....	4
Лекція 2. Ранні (класичні) теорії еліт.....	18
Лекція 3. Сучасні теорії елітарної демократії	37
Лекція 4. Елітизм і демократія: пошуки оптимального поєднання принципів.....	52
Лекція 5. Типологія та системи формування (рекрутування) еліт.....	66
Лекція 6. Політичне лідерство.....	76
Лекція 7. Політичні еліти та лідерство в сучасній Україні.....	92

Лекція 1. Елітологія в структурі сучасних політологічних знань

1.1. Об'єкт, предмет, категорії, методи, закономірності елітології та функції еліт

У філософській та суспільствознавчій науці із давних давен цілком природним був інтерес до проблем організації і самоорганізації буття оточуючого світу, місця та ролі людини в ньому. Хто виступає рушійною силою суспільного розвитку? Хто здатний найбільш ефективно організувати і управляти людьми й суспільними процесами? Кому належать і чому повноваження і ресурси в суспільстві? Хто в кінчному рахунку править і покликаний правити в людських спільнотах, приймати найважливіші для суспільства рішення? Чим складнішим ставав процес суспільної організації, тим більшої ваги набував інтерес до тих людей та їх прошарків, які завжди були і є у фокусі суспільних подій і проявляли себе їх рушіями. Їх називали і називають по-різному – правителями, аристократами, правлячою меншістю, провідниками, лідерами, вождями, героями тощо.

В трудах Гуань Чжуна, Конфуція, Платона, Аристотеля, Цицерона, Н. Макіавеллі, Т. Карлейля, Ф. Ніцше та інших мислителів обґрунтовувалися соціально-філософські основи елітизму.

В кінці XIX на початку XX століття з'являються перші теорії еліт, авторами яких були В. Парето, Г. Моска, Р. Міхельс. Із цього часу і по сьогодні для характеристики активних, правлячих прошарків людей найчастіше вживається поняття «еліта» протилежною якій вважається пасивна частина суспільства, маси.

Сучасний елітизм являє собою досить різноманітне, багатогранне явище. Відтак існують різні намагання його систематизувати, виокремити окремі періоди його розвитку. Зокрема, мова ведеться про наступні можливі типологізації:

- 1) За хронологією розвитку виділяються такі етапи:

а) Кінець XIX – початок XX століття – консервативно-аристократичний етап, пов’язаний із творчістю фундаторів елітизму Г. Моски, В. Паретто, Р. Міхельса та інших;

б) 40-ві – 60-ті роки XX століття характеризуються намаганням ліберальних демократів поєднати принципи елітизму та демократії, розвитком теорій демократичного елітизму (елітарної демократії). Одночасно виникає ліволіберальна концепція неоелітизму;

в) 60 – 70-ті – це роки гострої полеміки між плюралістами (поліархістами) та неоелітистами;

г) В 70 – 90-ті роки XX століття – період продовження ідей плюралізму та поліархії і одночасного збільшення прибічників неоелітизму.

В той же час можлива періодизація елітизму і за особливостями методологічних засад і установок – консервативних, ліберально-демократичних, радикально-ліберальних, цивілізаційних, комуністичних.

Можлива періодизація за географічною ознакою на: західноєвропейський, американський, латиноамериканський, етнонаціональний.

На мій погляд досить плідним може бути поділ сучасного елітизму на основі дихотомії егалітаризм – елітизм. На такій основі в елітизмі варто виділяти такі основні напрямки як: елітаризм, демократичний елітизм, неоелітизм, меритократизм. Звичайно, ні одна із можливих типологізацій не здатна забезпечити всеохоплюючу характеристику сучасного елітизму. Проте, це не суперечить пошуку найбільш адекватного критерію поділу на тому, чи іншому етапі розвитку.

Сам термін «еліта» походить від латинського «*eligere*» – вибирати та від французького «*elite*» – кращий, добірний, обраний. Починаючи із 17 століття він спочатку вживається для позначення товарів рослинного і тваринного світу вищої якості. У XVIII – XIX століттях вживання даного терміну поширюється для характеристики «вибраних» людей, представників вищої знаті, а також відбірних військових частин. Даний термін набуває категоріального характеру завдяки вченням Р. Парето та Г. Моска, а згодом Лассвела та інші.

Під елітою розуміють найбільш впливову частину суспільства, особливий елемент його соціальної структури, причому мова йде про еліту, як особливий соціальний прошарок, який займає найвищі позиції в ній і який покликаний виконувати функції управління суспільством, приймати найважливіші суспільні рішення.

Однак і сьогодні навколо даного поняття точаться гострі дискусії між науковцями і звичайними громадянами. Вони пов'язані; по-перше, із різним тлумаченням змісту даного поняття; по-друге, гостро дискусійною є проблема співвідношення поняття еліти із іншими, що характеризують соціальну стратифікацію суспільства, зокрема такими як маси, народ, класи, лідери.

Серед сучасних науковців є немало і тих, хто заперечує, або піддає сумніву саме явище еліти. Марксистки, наприклад, вважають, що цим поняттям підміняється теорія класової боротьби і класової диференціації суспільства. Близьку позицію займають і ліві ліберали різного відтінку, серед яких побутує думка про елітизм як різновид політичного міфу, який нинішні правлячі класи використовують для обґрунтування свого особливого, привілейованого становища. Що складає ґрунт для подібних поглядів? По-перше, дійсно сучасне високорозвинене суспільство являє собою суспільство високого рівня соціальної мобільності, як по горизонталі, так і по вертикалі, на відміну від попередніх закритого типу стратифікації. По-друге, в силу набуття сучасною владою поліархічного характеру та інших причин відбувається активний процес децентралізації влади. По-третє, ґрунтом для цього є і наявність елементу міфологізації явища елітизму, як з боку самої еліти, так і зі сторони мас.

Переважає ж більшість представників філософії, науки, культури визнають наявність еліти в суспільстві і закономірність процесу елітотворення. Бо неможливо спростувати те, що являє собою об'єктивну дійсність і підтверджено історією розвитку людських спільнот.

Політична елітологія на сьогодні виокремилась в окрему систему знань та тісно пов'язана з іншими науками – соціальною філософією, соціологією, політичними науками. Відповідно, вона має власний об'єкт, предмет,

понятійний апарат, методи дослідження та виявленні закономірності елітотворення.

Об'єктом елітології є елітні прошарки суспільства, особливо ті, що наділені вищою владою і здійснюють управління суспільством.

Предмет політичної елітології – дослідження еліти, її складових, закономірностей функціонування, шляхів і механізмів приходу до влади та причин її втрати, ролі еліти в життєдіяльності суспільства. Перелічимо основні поняття елітології: еліта, політична еліта, правляча еліта, опозиційна еліта, адміністративна еліта, управлінська еліта, господарська еліта, духовна еліта, релігійна еліта, військова еліта, системи рекрутування еліт, типи еліт, лідерство, лідер, типологія лідерства, механізми формування та функціонування лідерства, маси та інші.

Як і інші науки елітологія послуговується певними методами дослідження. Їх можна поділити на дві групи. Першу групу складають ті, завдяки яким здійснюється виявлення осіб і груп суспільства, що складають еліту. Мова йде про три основні методи – позиційний, ціннісний та структурно-функціональний. Другу складають загальнонаукові методи, що використовуються для дослідження причин виникнення елітизму, його еволюція, тенденції та закономірності функціонування, системи формування тощо. Це такі методи як: метод конкретно-історичного аналізу, системний, структурно-функціональний, порівняльний тощо.

Що стосується закономірностей елітотворення і його функціонування виявлених теоретиками елітології то серед них слід назвати – закон циркуляції еліт, закон політичного класу, закон олігархізації, закон конкуренції еліт, закон демократичного елітизму, закон плюралізму еліт, закон правлячої еліти, класократії, технократії, меритократії, контролюючих груп та інші.

Основні функції політичної еліти. Політична еліта є важливим на сьогодні персоніфікованим елементом політичної системи суспільства. Її соціально-політичне призначення виявляється у тих функціях, які виконують всі інші елементи політичної системи та система як певна цілісність у персоніфікованій

формі. Ці функції багатоманітні. Основними із них є функції цілепокладання, диференціації та інтеграції суспільства, регулятивна мобілізаторська, політичного представництва інтересів соціальних груп, нації, держави, комунікативна функція, функція політичної соціалізації, смислотворча функція.

1.2. Поняття еліти як висхідної категорії політології

Явище еліти складне, багатогранне, таке, що піддається постійним змінам. Відповідно існували і існують різні погляди щодо його суті, а саме:

- В.Парето – вважає елітою людей, які володіють найвищим рівнем компетентності в різних галузях людської діяльності;

- Г.Моска – це групи людей, які характеризуються згуртованістю та володіють організаторськими здібностями;

- Х.Ортега-і-Гассет – люди, які здатні стратегічно мислити, самовдосконалюватись та характеризуються найвищим почуттям відповідальності;

- Г.Лассвел – особи, які користуються в суспільстві найбільшим престижем, статусом, багатством;

- М. Вебер – це люди, для яких політика є професією, покликанням;

- Д. Дюпре – люди, які мають високий статус в суспільстві, завдяки якому здатні впливати на суспільний прогрес;

- А. Фройнд – «богонатхненні особистості», які відгукнулися на вищий заклик та відчувають здатність керувати;

- Л. Гумільов – пасіонарії наділені «вірусом пасіонарності», суб'єкти етногенезу.

- А. Тойнбі – творча меншість суспільства, що протистоїть нетворчій більшості і здатна відповісти на виклик часу, епохи.

Якщо проаналізувати представлені тлумачення, поняття «еліта», то можна вивести три основні підходи до визначення його змісту:

- Ціннісний, або репутаційний;

- Статусний;
- Структурно-функціональний.

Узагальнюючи виділені підходи то можна запропонувати наступне визначення змісту даного поняття. Політична еліта – це цілісна відносно замкнена і привілейована частина суспільства, наділена особливими психологічними і соціально-політичними якостями, яка бере участь у підготовці, прийнятті та здійсненні політичних рішень з використанням державної влади.

1.3. Методологічні засади елітизму

Наявність різних тлумачень змісту поняття «політична еліта» пояснюється головним чином тим, що їх автори підходять до з'ясування його сутності із різних теоретико-методологічних засад. Умовно їх можна поділити на психологічні, цивілізаційні та технократичні обґрунтування елітизму.

Одним із найбільш розповсюджених пояснень елітизму є психологічні обґрунтування. Умовно їх можна поділити на три групи: інстинктивістські (інтуїтивісти); фрейдистські, біхевіористичні. Установки інстинктивістські поділяють такі елітологи як У.Макдугалл, Ф.Гіддингс, К.Лоренц та інші.

Інстинктивісти, їх ще називають інтуїтивістами, поділяють суспільство на масу та еліту, що вважають наслідком вроджених рис, вроджених психологічних якостей особистості, наслідком генетично запрограмованих інстинктів. Більшості властиві інстинкти стадності, конформізму, підкори і поклоніння. В свою чергу, меншості властива імпульсивна та непомірна жага влади, прагнення командувати, підпорядковувати.

Ф.Гіддингс вважає, що еліта – це група людей, які володіють певними привілеями, обов'язками і владою, якими вони користуються. Тому що вони володіють якостями, котрі розглядаються як цінності даної епохи розвитку культури. Становище особистості в суспільстві виявляється функцією від її властивостей, а звідси і психологічна прірва між елітою, що володіє

величезними психологічними перевагами і простими людьми, масами. Інстинктивісти вважають, що еліту складають найбільше обдаровані і здібні люди, покликані для виконання функцій управління суспільством, а інша частина, тобто більшість, прагне мати провідників, вождів. Деякі представники психологічної школи займалися навіть математичним моделюванням елітизму. Так, наприклад, А.Фріш вважав, що у відповідності до статистичних даних із тисячі індивідів, не більше десяти здатні до активної творчої діяльності. А.Кауфман побудував математичну модель розподілу багатства, на основі чого доводив, що цей розподіл схиляється до індивідів з високими здібностями. Тобто поділ на еліту і маси закорінений у природі людини. У 60-70-ті роки ХХ століття серед представників психологічних напрямків дуже розповсюдженим обґрунтуванням елітизму стало тестування на IQ-коефіцієнти інтелектуальності. Однак широка практика виявлення обдарованої меншості на основі даного показника і організації навчальних закладів для обдарованих «головастиків» привели до ряду неочікуваних і навіть шкідливих результатів. Виявилось, що багато представників із мас виявляли більш високий інтелект аніж належні до елітної частини суспільства. Тому представники правлячої еліти самі не були зацікавлені у підтримці даного психологічного експерименту. І це цілком зрозуміло, бо як стверджує видатний економіст і соціолог ХХ століття, лауреат Нобелівської премії у галузі економіки Ф.Хайек у праці «Дорога до рабства», що політичну, правлячу еліту складають переважно посередності бо для них політика – спосіб заробітку грошей, багатства, а не покликання. Більше того, вони мають бути наближені до мас, бути своїми серед них, хоч і виділятися.

Практика організації так званих елітних шкіл, гімназій, коледжів, показала, що обдаровані «головастики», вирвані із широкого соціального середовища, де є і посередні, і бідні, і знедолені, і каліки втрачають такі людські якості як співчуття, співпереживання, взаємоповага і взаємодопомога, любов до ближнього.

Серед психологічних трактовок елітизму найбільше розповсюдження отримало тлумачення цієї проблеми фрейдизмом. З.Фрейд вважав, що диференціація суспільства на еліту і масу витікає із родових форм авторитету. Він особливо підкреслював засвоєну з дитинства потребу людини в захисті його батька, закорінену в незахищеності від оточуючого середовища. Тиранічна влада батька призводить до повстання синів і вбивства батька. Проте діти відчують тугу за батьком і каяття. Даний психологічний конфлікт вирішується засобом ідеалізації убитого батька і заміни його іншим. Цим батьком-замінником зазвичай виявляється авторитарний лідер, авторитарна еліта. До них вони відчують такі ж амбівалентні почуття, як і до батька – любові і страху, поваги і ненависті.

Таким чином, згідно З.Фрейду влада еліти невідворотна: «Як не можна обійтись без заставляння до культурної роботи, так і неможна обійтись і без владарюючої меншості над масами, тому що маси заковані і недалювидні, вони не люблять відмовлятися від прагнень, не вислуховують аргументів на користь невідворотності такої відмови і індивідуальні представники маси заохочують один в одному всюдозволеність і розпусту».

Серед багаточисельних послідовників фрейдизму побутує переконання, що люди які рвуться до влади, компенсують комплекс своєї неповноцінності тим, що ведуть жорстоку боротьбу за неї. Таку позицію займав американський політолог Г.Лассвел, який стверджував що прагнення потрапити в політичну еліту рівнозначно подоланню власної неповноцінності.

Психологічні аспекти обґрунтування елітизму у своєрідній формі виражені також у неофрейдизмі. Найбільш яскравим представником неофрейдизму є Е.Фромм. Піддаючи критиці крайній пансексуалізм З.Фрейда, Фромм у одній із найвідоміших своїх праць «Втеча від свободи» вказує на важливе значення у поділі суспільства на еліту і масу соціальних факторів – силу, багатство, підкорення, рівень свободи та відповідальності. Е.Фромм доводить, що особистісні риси і нахили самі по собі не витікають від біологічної обумовленості природи людини, а по-різному опосередковуються

характером владних відносин. Одні люди владу здійснюють, а інші її бояться. Людина не тільки як природна, а й соціальна істота приречена на свободу вибору. Однак побоюючись відповідальності вона схильна покласти її на інших, здійснюючи таким чином втечу від свободи. Основними психологічними механізмами, що детермінують елітарну структуру суспільства є садомазохістські. Садистські і мазохістські тенденції проявляють себе як єдність протилежностей. Вони притаманні кожній людині. Фромм вважає, що «Видимо садистські і мазохістські риси можна виявити у кожній людині. На одному полюсі існують індивіди в особистості яких ці риси переважають, на другому ті, для кого вони зовсім не характерні. Про садомазохістський характер можна говорити лише стосовно перших. Для мас властивий лише мазохізм. В еліті переважає садизм.

Фромм виділяє три садистські мотиви які є основою елітарних прагнень: 1) прагнення людини зробити інших людей залежними від себе і панувати над ними; 2) прагнення мати абсолютну владу над іншими, але і експлуатувати їх, використовувати і обкрадати; 3) прагнення заставити інших людей страждати фізично і морально. Страждання і приниження інших еліта виправдовує своєю унікальністю. Садист не просто людина яка мучить, вбиває свою жертву, він любить свою жертву, вона необхідна йому як джерело його життя і отримання насолоди від життя. Сутність садизму складає насолода повного панування над іншою людиною. Мазохізм має використовуватися як механізм захисту і виживання, механізм втечі від свободи і перекладання її на авторитарну владу еліти чи на вождя. Представники маси розчиняються у владі вождя. У хворобливій формі отримують насолоду від приниження і насильства. Таке явище характерне для всіх тоталітарних режимів і для сьогоденного рашистсько-путінського.

Біхевіористське обґрунтування елітизму є різновидом соціально-психологічного обґрунтування. Біхевіоризм виходить із того, що предметом психології має стати поведінка людей і механізм її наслідування. Відтак психологію потрібно перетворити в науку здатну управляти поведінкою людей

за принципом стимул-реакція. На противагу інтуїтивістам біхевіористи виходять із того, що не природа людини, а зовнішнє середовище визначає поведінку людини. Те, якою вона є, це результат впливу зовнішнього середовища, результат політичної, економічної та духовної соціалізації. Звідси, завдяки зміні зовнішніх стимулів, можна отримувати бажаних результатів, що піддаються перевірці і прогнозуванню. Тому, психологія, як конкретна наука, покликана займатися перш за все дослідженням того, які механізми стимулюють поведінку людини, формують і зміцнюють прагнення владарювати. Теорія біхевіоризму панувала в психології і соціології до середини ХХ століття доки досвід і практика життя не виявили його обмеженість. Обмеженість його виявилась в ігноруванні ролі внутрішнього світу людини, системи її ціннісних орієнтацій. В результаті настає епоха постбіхевіоризму.

Окремо виділяють цивілізаційний підхід. У його витоків стосовно поділу на еліту і масу є вчення М.Данилевського про існування і зміну різних культурно історичних типів та Освальда Шпенглера про цивілізацію і її занепад. Для Шпенглера цивілізація є завершальною стадією розвитку культури, період її занепаду. Еліта є охоронцем культури. Її технізація і масовізація призводить до варваризації. Панування творчої меншості замінюється стихією безликої маси.

Найбільш відомим теоретиком цивілізаційного елітотворення є видатний англійський історик і теоретик А.Тойнбі. Він, спираючись, як і його попередники, на методологію не лінійного, циклічного розвитку культур і суспільств, приходять до висновку, що стимуляторами і суб'єктами соціального розвитку виступають рідкісні надлюди, здатні зруйнувати замкнене коло примітивного життя і здійснити акт творення. На його думку акт соціального творення це прерогатива або творців-одинаків, або творчої меншості. Це люди, як здатні відповісти на виклик історії. Тойнбі заперечує існування єдиної історії людства і обґрунтовує ідею кругообігу локальних, не пов'язаних між собою замкнутих цивілізацій. Спочатку він виділяє існування

21 цивілізації, а згодом обмежує їх чисельність до 13, не враховуючи другорядних. Кожна із них проходить однакові етапи (стадії) розвитку – виникнення, зростання, надлом і розкладання. Регресивний характер розвитку цивілізацій відбувається внаслідок виснаження творчого потенціалу еліти і блокування активності контреліти. Саме тому, що виснажується творчий потенціал еліти, успіхи змінюються провалом, відбувається загибель цивілізації, зникнення з політичної арени творчої меншості, яка користувалася довірою мас, бажанням наслідувати її і йти за нею. Саме активність еліти обумовлює розвиток цивілізації, підтягування нетворчої більшості до рівня творців, без чого неможливий поступальний розвиток суспільства. Таким чином, занепад, деградація еліти невідворотно призводить до занепаду суспільства.¹

Цивілізаційний підхід щодо еліти характерний для одного з класиків соціології, американського соціолога російського походження Пителима Сорокіна. Сорокін розвиває теорію соціальної стратифікації, згідно якої суспільство поділяється на вищі та нижчі прошарки із притаманною мобільністю.

Згідно П.Сорокіну піраміда соціальної стратифікації суспільства стійка, коли еліта складається із найбільш здібних і талановитих осіб. Коли ж еліта стає закритою, іммобільною, не допускає до управління суспільства із нижчих прошарків, суспільство деградує. Так, власне, було в Росії, коли звироднілий правлячий клас чинив спротив оновленню його талановитими індивідами із нижчих прошарків, внаслідок чого на вершині стратифікації акумулюються бездарні правителі, а у основі її накопичують талановиті і активні. Тоді соціальні революції змагають існуючі бар'єри і перешкоди. Привілейовані безжалісно змагаються із вершин соціальної ієрархії, а на їх місце приходять талановиті із нижчих прошарків. Однак згодом на другому етапі революція усуває свої власні помилки, запроваджуючи нове «сито», а циркуляція набирає

¹ Тойнби А. Постыжение истории. М., 1991 г, с. 259.

зворотного руху. Саме так, на думку Сорокіна, а не інакше, розвивались всі революції.²

Своєрідну модель цивілізаційного підходу розвиває російський теоретик етногенезу Лев Гумільов. Процес етногенезу і розвитку цивілізації він пов'язує з такими рисами як пасіонарність, творчий злет, які в найбільшій мірі характерні для еліти. Гумільов їх називає досить розмитим терміном «віруси пасіонарності». Ймовірність відбору в еліту найталановитіших зростає в періоди підйому пасіонарності у поведінці етносу. Навпаки, коли етнос переживає зниження пасіонарності, система відбору в еліту стрімко падає і деградує. На місце героїв-пасіонарів приходять люди з нижчими якостями або просто нікчеми.

У ХХ столітті широкого розповсюдження набувають концепції структурно-функціонального, або їх ще називають концепціями технологічного детермінізму. Це було пов'язано із значним підвищенням ролі науки і техніки, а в подальшому з науково-технічною революцією в сучасному суспільстві. Наскрізною ідеєю технократів є та, що потреба в елітотворенні переміщується із сфери виробництва товарів у сферу управління ними.

Технологічний елітизм пройшов різні етапи в своєму розвитку. Засновником технологічного елітизму вважається Т.Веблен. Він вважав, що головну роль у сучасному виробництві відіграє інженерно-технічна інтелігенція. Тому саме вона і має стати елітою суспільства. Пануюча до цього, бізнесова еліта, під тиском страйків повинна поступитися місцем професіоналам-управлінцям, в першу чергу представникам технічної інтелігенції.

Наступне покоління технократів очолив Д. Бернхем. У відомій праці «Менеджерська революція» він стверджує, що на заміну капіталізму прийде не соціалізм, а «менеджеризм». Менеджерська революція приведе до влади новий правлячий клас – еліту управлінців. У високорозвиненому індустріальному

² Сорокін П. Человек. Цивилизация. Общество. М., 1992, с.292

суспільстві відбудеться відокремлення функції управління від функції власності на засоби та результати виробництва.

Якщо за Адама Сміта капіталіст був одночасно і власником і керуючим своїм підприємством, то тепер він втрачає функцію управління. В епоху державно-монополістичного капіталізму вона належатиме державному регулюванню, а відтак і новому класу, як її виконавцям. До еліти менеджерів Бернхем відносить тих, хто фактично управляє процесом виробництва, незалежно від форми власності – директорів, голів рад, президентів найбільших корпорацій, керівників державних управлінських інститутів. Суспільство менеджерів буде мати класовий характер, поділене на привілейованих і експлуатованих. Висновок теоретик менеджерських революцій робить такий: «Коли основні засоби виробництва перейдуть у власність, або під контроль держави, перехід від капіталістичного суспільства, до панування менеджерів, буде, переважно, завершений».

У другій половині ХХ століття з розвитком науково-технічної революції і її наслідків – новітніх нанотехнологій, технологічний детермінізм трансформується і модернізується в неотехнократичні теорії, в яких проблема еліти є однією із центральних, з точки зору неотехнократів, наслідки розвитку НТР з необхідністю ведуть до встановлення влади еліти інтелектуальної – еліти знань, високої кваліфікації і професійного досвіду. Один із провідних неотехнократів Дж. Гелбрейт вводить для її характеристики поняття «техноструктура». Техноструктура це не сукупність окремих особистостей, а анонімна деперсоніфікована соціально-політична структура: «цілий комплекс вчених, інженерів і техніків, працівників збуту і реклами, експертів, бюрократів, координаторів – керівний розум. Це і є техноструктура». Цей колективний розум стає суб'єктом всіх сфер суспільного життя, включаючи політичну. В сучасній елітології неотехнократичні теорії елітизму корелюються з моделлю меритократії Даніела Бела та інших.

Література

1. Кухта Б., Теплоухова Н. Політичні еліти і лідерство. - Львів, 1995
2. Політологічний енциклопедичний словник / За редакцією Шемшученка Ю., Бабкіна В. - К, Генеза, 1997.
3. Тойнби А. Постижение истории. - М. 1991.
4. Сорокин А. Человек. Цивилизация. Общество. - М. 1992
5. Ашин Г. Основы элитологии. Курс лекций. - Алматы, 1996.
6. Джордж С., Торсон Т. Історія політичної думки. - Основа, 2009.
7. Пахарев А. Політичне лідерство в умовах трансформації пострадянських владних режимів. - К, 2011

Лекція 2. Ранні (класичні) теорії еліт

2.1 Сутність та особливості концепцій В. Парето, Г. Моска, Р. Міхельса

Елітизм як окремий напрям політичної думки формується наприкінці ХІХ- на початку ХХ століття, що і послужило виокремленню в політичній науці ХХ століття системи знань під назвою теорія еліт або елітологія. Даний процес пов'язується з творчістю мислителів котрих прийнято вважати засновниками елітології. Мова йде про італійських соціологів Вільфредо Парето і Гаetano Моска та німецького соціолога і політичного мислителя Роберта Міхельса.

Оскільки в основі елітизму є поділ суспільства на активну частину (еліту) і пасивну (масу), то вбачається цілком логічною класифікацією елітології за хронологією зміни світоглядних позицій щодо проблеми співвідношення і взаємозв'язку еліти – маси. Виходячи з даного критерію в сучасній елітології умовно можна виділити чотири основних напрямки: елітаристський, демократичного елітизму, що поділяється на теорії плюралізму еліт і неоелітизму та антиелітизм.

Теорія еліт Вільфредо Парето. Вільфредо Парето (1848-1923) – італійський економіст, соціолог, політичний мислитель. Саме його заслуга у впровадженні в суспільствознавстві поняття «еліта». Він є автором багатьох праць з політекономії, соціології («Підручник політичної економії», «Соціалістичні системи», «Перетворення демократії», «Трактат із загальної соціології» та ін.). Під впливом різних соціологічних теорій – О.Конта, Ж. Сореля, Г. Моска, Вільфредо Парето формулює власну теорію, яка розглядає суспільство як певну систему, що перебуває у двох постійно змінюваних станах – рівноваги та нерівноваги. Рушієм змін соціальної системи і всієї людської історії він вважає особливі якості людей, які формуються під впливом вроджених інстинктів. Головними з них є інстинкт комбінації та «постійної агрегації». Вони постійно конфліктують і проявляють себе як інстинкт змін і консерватизму у соціальній системі.

Соціальна система, вважає Парето функціонує як постійна нерівність соціальних груп, що зумовлено вродженою нерівністю індивідів. Кращі з них складають активну, творчу, пануючу частину суспільства – еліту. Еліта – це люди, які мають найвищий індекс «спроможностей» («сarasity») в своїй царині діяльності. Як синоніми цього поняття Парето використовує також терміни «правлячий клас», «пануючий клас», «аристократія». Він вважає, що: «може бути аристократія святих або аристократія розбійників, аристократія учених, аристократія злочинців і т. ін.». Нерівність індивідів між собою у фізичних, інтелектуальних, етичних відносинах покладається в основу вчення Парето про соціальну стратифікацію та циркуляцію еліт.

Соціальна стратифікація зображується в його теорії у вигляді двох шарів. Її «вищий шар» складає мало чисельна меншість «еліти», а решту «нижчий шар» - основна нетворча маса населення. Еліти існували і існують в усіх суспільствах, незалежно від форми правління. Характерні риси представників правлячої еліти: компетентність, високий ступінь самовладання; уміння уловлювати і використовувати для своїх цілей слабкі місця інших людей і здатність переконувати спираючись на людські емоції і почуття, здатність застосовувати силу в разі необхідності. Останні дві здібності мають взаємовиключний характер, тож управління відбувається або за допомогою сили, або за допомогою переконання. Якщо еліта нездатна застосовувати ту або іншу з цих якостей, вона поступається місцем іншій еліті і сходить зі сцени. В. Парето поділяє еліту на правлячу і неправлячу (контреліту). Правляча еліта – це та меншість, яка безпосередньо бере участь в управлінні суспільством і забезпечує його ефективне функціонування. Контреліта – це та її частина, яка в силу згасання і втрати елітичних властивостей та різного роду бар'єрів не має вільного доступу до влади.

Парето вважає, що існують дві основні тенденції в розвитку еліт – аристократична та демократична. Соціальна рівновага суспільства потребує їх гармонійного поєднання, тобто постійного оновлення правлячої еліти шляхом поповнення її представниками з нижчих верств населення. Однак цього не

відбувається, оскільки правляча еліта прагне зберегти, і успадкувати свою владу собі подібними особами, що втратили елітні якості. У результаті правляча еліта вироджується, що спонукає контреліту до активізації боротьби за владу і встановлення власної влади.

Таким чином, відбувається об'єктивний процес зміни правлячих еліт, який В. Парето розглядає як «закон циркуляції еліт». Політичні революції розглядаються ним, як певна альтернатива, компенсація і доповнення циркуляції еліт, якщо вона не відбувається. Суть соціальної революції полягає в різкій і насильницькій зміні правлячої еліти іншою. В ході революції контреліта активно використовує представників нижчих верств населення паразитуючи на їх емоціях і почуттях невдоволення владою. «Народні маси в результаті революцій нічого не виграють. Більше того, нова правляча еліта прийшовши до влади заганяє їх у ще більш жорсткі стійла», - вважає Парето.

На думку Парето існують два основні типи еліт, які постійно змінюють один одного: еліта «левів» та еліта «лисів». Для правління еліти «левів» властивий крайній консерватизм та жорсткі силові методи. Стабільна політична система характеризується владою «левів». Нестабільна система вимагає панування динамічної еліти «лисів». Її складають майстри політичних комбінацій, обману – демагоги. Для кожного з головних типів властиві певні переваги, які і забезпечують їх ефективне панування у періоди підйому або втрати аристократичних рис. Звідси теза Парето – «Історія – це кладовище аристократії». Таким чином провідною в теорії еліт В. Парето являється ідея закономірного владарювання активної меншості. Її теоретичне обґрунтування в значній мірі було зумовлене поширенням наприкінці XIX - на початку XX століття ідей демократії, зокрема у марксистському трактуванні, як правління та самоуправління народу. Саме цим пояснюється в елітології радикальна позиція Парето і інших її фундаторів щодо ідей соціальної революції, соціалізму, комунізму. Демократія як влада народу не можлива в принципі, бо вона суперечить природному закону поділу людей на активну правлячу меншість – еліту та пасивну більшість – масу.

Вільфредо Парето є тим теоретиком, який започаткував ціннісний підхід в елітології. Згідно його підходу еліту складають особи, у яких наявні особливі якості для управління суспільством. Іншим фундатором теорії еліт є співвітчизник Парето відомий італійський соціолог і політолог Гаetano Моска (1858-1941). Він відомий як автор теорії політичного класу (закон Моска). У своїй творчості пройшов еволюцію – від ліберального консерватизму до політичного радикалізму. Моска є автором таких праць, як «Теорія урядів і парламентська система», «Сучасні конституції», «Історія політичних доктрин» та ін. У 1896 році вийшла його книга «Основи політичної науки», а в 1923 – її доповнене видання. Ця книга забезпечила автору світову популярність, була перекладена англійською мовою і видана під назвою «Правлячий клас» в 1939 році. Політологія для Моски перш за все наука про еліти. Вона є найважливішим інструментом вироблення наукової політики, яка допоможе утримувати владу. У своїй теорії еліт він віддає перевагу термінам «правлячий клас» і «політичний клас», вживаючи їх як синоніми.

Вихідним принципом вчення Г Моска є поділ суспільства на два основних класи людей – керуючих і керованих. Свою точку зору він формулює наступним чином: «Одне стає очевидним навіть при самому поверховому погляді. У всіх суспільствах, починаючи з ледве наближених до цивілізації і закінчуючи сучасними передовими і могутніми суспільствами, завжди виникають два класи людей – клас, який править, і клас, яким правлять. Перший клас, завжди менш багаточисленний, виконує всі політичні функції, монополізує владу, в той час як другий більш багаточисленний коригується і контролюється першим при чому таким способом, який забезпечує функціонування політичного організму... В реальному житті ми всі визнаємо існування цього правлячого або політичного класу».

Грунтовному аналізу Моска піддає проблему формування політичного класу та його специфічних якостей. Найважливішими із них він вважає здібність керувати іншими, тобто організаторські здібності та згуртованість. Поряд з ними він надає важливе значення матеріальним, моральним та

інтелектуальним перевагам одних людей над іншими. Клас, що займає панівне становище в суспільстві характеризується особливою згуртованістю та піддається постійним змінам, зокрема в напрямку концентрації влади. Ця тенденція призводить до закриття і кристалізації класу, до його деградації, виродження, що веде до застою у суспільному житті. У відповідь на ці процеси активізують свою діяльність у боротьбі за владу нові політичні сили за рахунок найбільш здібних до управлінської діяльності із групи нижчих активних верств. Постійне оновлення еліти запобігає її дегенерації, робить її здатною до ефективного керування суспільством. Як і Парето, Моска також говорить про взаємодію двох основних тенденцій – аристократичної та демократичної.

Найкращим станом для суспільства є рівновага, що забезпечує стабільність і спадковість в управлінні державою, якісне оновлення. Теорія політичного класу Моски піддавалася критиці за абсолютизацію політичного фактору, недооцінку економіки та інших суспільних відносин. Автор критикується за загравання та лояльне ставлення до фашистського режиму Б. Муссоліні та за те, що його теорія знайшла відображення в ідеології інших тоталітарних режимів.

У концептуальному зрізі теорія політичного класу Моски сучасними дослідниками визначається з кута зору домінування в ній позиційного (структурного, організаційного) підходу, в рамках якого належність до еліти визначається за її статусом у соціально-політичній структурі суспільства. Як прибічник позиційного підходу Моска вважав, що наявність еліти обумовлена самою природою соціальної організації. На його думку, потреба соціальної системи в організації неминуче призводить до виникнення певної спільноти, що здатна об'єднати свої зусилля, виражені в різних формах і легко отримати перемогу над масами роз'єднаних неорганізованих людей. Оскільки управління суспільними справами завжди знаходиться в руках меншості впливових людей з якими свідомо чи несвідомо рахується більшість, Моска бере під сумнів сам термін «демократія». На його думку те, що ми називаємо демократією є не що інше як диктатура обраних на виборах, дослівно «анонімна диктатура тих, хто переміг на виборах і говорить від імені народу».

Найбільш яскравим продовженням елітаризму є вчення Р. Міхельса. Роберт Міхельс (1876-1936) – німецький політолог і соціолог. Разом із В. Парето,

Г. Москою вважається, одним із фундаторів елітології. Уже в перших політологічних творах Міхельса стверджується, що як безпосередня, пряма, так і представницька демократія містять в собі зародок олігархії, оскільки будь-яка форма групового життя потребує організації. Тому він приходиться до висновку про утопічний характер демократії як народовладдя. У своєму головному творі «До соціології партійності в сучасній демократії» Роберт Міхельс на прикладі німецької соціал-демократії досліджує «олігархічні тенденції» в партійному житті. Те, що ми називаємо сучасною демократією є насправді партократія. Сучасні партії являють собою масивні, масові організації, механізм функціонування яких не піддається контролю переважної більшості її членів в силу відсутності у них необхідних знань, компетентності, згуртованості. Тому вся влада поступово зосереджується в руках невеликої кількості замкнутої на своїх інтересах еліт. Вони нехтують інтересами рядових членів і всього народу, відриваються від них і використовують державу у власних вузькогрупових інтересах. Отже, організація знищує демократію перетворює її на олігархію. Чим більшою є організація, тим сильнішими є олігархічні тенденції всередині неї.

Управління організаціями породжує потребу в професіональному керівництві. Початок утвердження професіонального керівництва означає початок кінця демократії – стверджує Міхельс. Влада більшості не можлива ні технічно, ні тим більше через природу маси. Отже організація знищує демократію, перетворюючи її на олігархію. Дослівно Міхельс стверджує: «Той хто говорить про організацію, говорить про тенденцію до олігархії... Машинерія організації цілковито зміцнює становище лідера відносно мас... Там де організація міцна, ми бачимо лише невеликий ступінь практичної демократії».

Роберт Міхельс заперечує дію закону циркуляції еліт Парето, вважаючи, що до циркуляції не доходить, а навпаки, еліта солідаризується виступаючи об'єднаною силою. Хоча між представниками олігархічного класу і точиться боротьба, вона є прихованою від мас і не підриває її згуртованості. Еліту об'єднує спільний інтерес – збереження свого панівного становища. Вона являє собою замкнуту, об'єднану касту, використовуючи маси як демократичну декорацію. Міхельс вважав, що сукупність знань про політичне життя цивілізованих націй дали змогу йому дійти висновку, що тяжіння до олігархії є залізним законом історії.

Теорія олігархії Роберта Міхельса в сучасній елітології розглядається як подальший розвиток започаткованого Г. Москою структурно-функціонального підходу у трактуванні феномену політичних еліт. Вона, як і теорії Парето та Моски піддається критиці з боку теоретиків демократичного елітизму. Американський теоретик Дж.Сарторі найважливішими недоліками вчення Р. Міхельса вважає наступні:

- а) ототожнення організації і олігархізації;
- б) розгляд лише соціал-демократичної партії як масової організації;
- в) здійснення необґрунтованого переходу від засновку, що партії недемократичні до висновку, що демократія недемократична.

Незважаючи на критичне ставлення Сарторі до «залізного закону олігархії» Міхельса, «бронзовим» він його все ж визнає. Важко не погодитись з думкою Дж. Сарторі, бо вона підтверджується сучасними теоретиками елітизму.

Дехто із них ще більш критично відноситься до вчення Р. Міхельса. Зокрема норвезькі дослідники Ф. Генрі, і К. Даніел досліджуючи діяльність норвезьких партій вважають, що відносини між лідерами партій і їх членами сьогодні не такі однозначні, що лідери змушені дослуховуватись до думок рядових членів і враховувати їх інтереси. «Залізний закон олігархії» точніше і доцільніше було б перейменувати на «гумовий закон олігархії».

Розглянувши вчення фундаторів елітизму слід підкреслити наступне. Дані теоретики, всупереч усталеним на початку ХХ століття ліберальним та марксистським доктринам про закономірність народного володарювання та його переваги, прагнуть довести, що більшість населення ніколи не керувала і нездатна керувати суспільством. За будь-якої соціальної системи у будь-який період історії суспільством завжди правила активна, вибрана меншість – еліта. За радикальну позицію щодо неможливості народного самоврядування в сучасній елітології їх теорії характеризують як елітаристські, як вияв макіавелізму в теорії та практиці політики.

2.2 Концепції вітчизняних фундаторів елітаризму Д. Донцова та В. Липинського

Елітаристські ідеї В. Парето, Г. Моски, Р. Міхельса властиві фундаторам українського елітизму – Дмитру Донцову та В'ячеславу Липинському.

Дмитро Донцов (1883-1973) – видатний український публіцист, політолог, автор численних творів: «Історія розвитку української державної ідеї» (1917), «Українська державна думка і Європа» (1919), «Підстави нашої політики», «Націоналізм» (1926), «Де шукати наших історичних традицій» (1938), «Партія чи орден», «Дух нашої давнини» (1944). В них автор обґрунтовує принципи ідеології інтегрального, чинного націоналізму, сутність якого полягає в тому, що український народ лише тоді утвердить націю і національну державу, коли відмежується від Росії та позбудеться ідей соціалізму, лібералізму, демократії.

Причини поразок в історичному націодержавотворенні Донцов пояснює втратою національного проводу – еліти. Нації завжди вели, боротьбу за виживання і виживали сильніші. Трагедія України, що вона виявилась в стані переможених. Чому і хто винен? Винна перш за все національна аристократія, яка втратила волю до панування, впала в провансальство. Втрата волі до панування, втрата чину – головний недуг української нації. Тому ідея гартування волі до панування і закон боротьби, як засіб досягнення панування,

боротьби заснованої на ірраціональній вірі в історичне покликання народу є наріжними каменями донцовського інтегрального націоналізму.

Надзавдання української нації – подолання браку віри і браку волі. «Для подолання мусимо опертися на власну ідею, на основі якої створити власну віру, своє Євангеліє, ідеологію і агресивно ту віру ширити. Творити і ширити цю ідею здатна добре організована, оперта на войовничий дух нашої давнини меншість. Народ є для всякої ідеї, чи в її статичному, чи в динамічному стані – чинник пасивний, той що приймає. Чинником активним, тим, що несе ідею; тим, де ця ідея зроджується є – активна, або ініціативна меншість.», - пише Донцов.

Важливість еліти для нації Дмитро Донцов пояснює таким чином: «Нація, не очолена мудрим, шляхетним і мужнім проводом, це бездумна отара, доступна всякій чуженецькій пропаганді й інфільтрації. Разом з провідною верствою стоять і падають народи», а тому питання проводу є першочерговим для будь-якого суспільства, а особливо для українського, адже: «Нашою болячкою було і є – «безголов'є». Необхідність для народних мас провідників Д. Донцов аргументує ще і наступним чином: «Маса як дитина, яка хоч і відчуває, що у неї болить, або знає чого хоче, та не вміє сказати, оформити своє бажання в ясне речення, в формулу. Вона простягає руку, кричить, але не все каже. Завдання проводу – є неясне устремління маси укласти у виразну, формулу ідею, дати їй дороговказ і ціль».

На відміну від комуністів, соціалістів ліберальних демократів Донцов відкидає ідею про те, що правити нацією може будь-хто. Виконати дану функцію можуть лише ті, хто мають для цього здібності, особлива каста, кращих людей для яких владарювання – «сродна праця». Цитуючи Григорія Сковороду він стверджує: «...що є дві породи людей: одні народжені вести, інші за ними йти. Хто є колісцяком, а хто ключиком в годиннику має бути. Провідна верства, це зовсім інша порода людей, які... високо стоять над масою народу, пересічною людиною». Цей закономірний поділ суспільства Донцов будує на сквородинському принципі «нерівної рівності».

Місце в еліті не купується, в неї не можна обиратися, тому що «тільки люди, самою вдачею покликані до провідництва, як апостоли до своєї місії, поведуть націю через всі пороги до обраної мети». Стати проводом можна лише поборовши стару еліту. «Кожна еліта, яка хоче здобути масу, конкурує звичайно з іншою, яка вже цю масу здобула, або щойно хоче здобути, яка отже – по відношенню до першої – є силою опірною, яку треба займати. Тому то еліта, що бореться за загальне визнання у своєму середовищі, повинна мати волю і відвагу зламати опір». Посилаючись на Вільфредо Парето, Донцов стверджує: «завжди тій правлячій верстві, яка не вмiла або не могла приманити силу, відбиралася влада іншою верствою, яка вмiла і могла ту силу використати». Визначальним чинником у цьому має виступати воля до панування, до боротьби, утвердження сильного характеру, віри в себе і навіть, крові певного вищого гатунку. Він вважав, що кожна нація, яка бажає сформувати власну еліту, повинна виховати її на «революції характеру» наступного покоління, яка «зробить з наших ідей аксіоми, з переконань – догми віри, щоб сиділи вони не в книжках і програмах, а в крові».

Каста кращих людей під якою Донцов розуміє «щось подібне до ордену, окрему положенням у суспільстві й духом верству... як її звала наша старовина, верству, яка поповнювалася б вихідцями з усіх станів суспільства на підставі суворого добору ліпших, а з другої сторони суворим проціджуванням, «чисткою охороняла б свою духовну і моральну вищість: чистість, свою форму і силу». Поповнюватись «каста лучших» може лише за рахунок тих, хто проникнеться духом нашої давнини». У трактуванні проблеми елітизму Д. Донцов вважав себе однодумцем іспанського філософа Ортеги-і-Гасета, який розвивав у цей час ідею про кризу провідних верств, як загальноєвропейську проблему ХХ століття.

Основним завданням проводу є «неясне стремління маси укласти у виразну формулу, ідею, дати їй дороговказ і ціль», повести «маси проти одних і підпорядкувати другим нормам, зв'язати розпорошену юрбу – в дисципліновані кадри натхненною одною ідеєю армії», зробити з «голоти» - «націю». Для того,

щоб виконати поставлені завдання провід повинен володіти певними якостями. Щоб бути провідником недостатньо знання конституції, парламентських норм, мати виборчі голоси. Для цього необхідно мати особливі якості «раси лучших людей». Окрім основної якості - «вміння панувати» Донцов виділяє – шляхетність, мудрість та відвагу. Ось як тлумачить він ці риси:

«Шляхетні, - вони не для себе жили чи матеріальних благ, а найвище ставили Бога, честь і свою велику справу, над всім минулим, особистим.

Мудрі, знали вони таємні закони розквіту й занепаду спільнот, проникаючи зором за поверхню явищ і заслон часу, в їх суть і у майбутнє.

Кріпкі мужні – вміли ставити чоло небезпеці, здійснювати ризиковані задуми, служити тільки ідеалу, правді своїй, не підлещуючись ні до царів, ні до юрби, ні до подій».

Окрім того провідники повинні мати амбіцію вести, а не «за масою шкандибати, ...неясні устремління юрби вбирали вони в яскраву формулу, освічували її підсвідомі бажання сліпучим блиском своєї ідеї, позитивною візією, нового порядку, візією дійсності, що настає, що приходить на зміну існуючій». Ці риси є наслідком успадкування духу нашої давнини, духу активних борців за українську націю і суверенну державу, духу Тараса Шевченка і Лесі Українки. Вони детерміновані також особливими географічними чинниками – безкрайніми українськими степами та глибоким Чорним морем.

Виходячи з географічного детермінізму Д. Донцов стверджував, що росіянам притаманні традиції абсолютизму, правового нігілізму, кочівництва, імперіалізму, які відрізняють їх від українських традицій. Тому він намагається обґрунтувати парадигму української самостійницької політики, яка б враховувала зовнішні (повне відокремлення від Росії) та внутрішні (виховання народу на засадах національних традицій борців за власну державу та традицій західної культури). Донцов веде рішучу боротьбу проти найменших проявів москвофільства, хуторянства, провансальства, капітулянтства, примиренства та автономізму в національному питанні націоналістів ХІХ століття, називаючи їх

«дядьком отечества чужого». Спираючись на ідеї Макіавеллі, Ніцше, Парето, Моска він обстоював тезу про придатність більшості засобів у безкомпромісній боротьбі нації за виживання.

Превалювання в теорії інтегрального націоналізму та провідної верстви Донцова засад ірраціоналізму, волюнтаризму, політичної доцільності, кастовості, навіть крові були піддані і сьогодні піддаються справедливій критиці не лише з боку ідейних противників націоналізму, а й з боку науковців, які звинувачують його навіть у фашизмі. Нація розглядається ним як найважливіший суб'єкт культурно-історичного і соціально-політичного процесу. У взаємодії інтернаціонального і національного, раціонального та ірраціонального, він віддає перевагу останньому. Д. Донцов стверджує: «Національна ідея тоді лише увірветься як могутній чинник у життя, коли в ній сполучені щасливо обидві частини: чуттєва і розумова, коли інтелект, міцно сполучений з народним інстинктом і сумлінням. Це можливо лише тоді коли національний ідеал не є чужий, абстрактно виведений та їй накинтий». Будучи свідком ще однієї національної катастрофи – втрати української державності через нездатність керівництва УНР засліпленого соціалістичними гаслами та культурним автономізмом адекватно оцінити внутрішню і зовнішньополітичну ситуацію Донцов розпочинає активну ідейну і політичну боротьбу з українським народництвом і «провансальством». Цей термін теоретик націоналізму використовує для проведення аналогії з французьким Провансом, жителі якого домоглися лише культурної автономії, як і українські «народники» М. Драгоманов, В. Винниченко, М. Грушевський та інші.

Критика «провансальства» міститься майже у кожній праці Донцова, а перша частина його «Націоналізму» так і називається «Українське провансальство». Він стверджує, що: «Це були люди, що взяли за їх «несродне діло», до якого не лежало їх серце... бо «урвався зв'язок між їх духом і духом нашого проводу князівської й козацької доби, що бракувало їм того, що «провідні верстви інших народів вже мали в крові». Він критикує

українську «демократичну псевдоеліту за захоплення масою, за прагнення вирішувати складні суспільні проблеми лише на засадах більшості.

В українській політичній думці має місце постійне звинувачення Дмитра Донцова, що він є крайнім «українським буржуазним націоналістом», зятим ворогом не тільки Росії, а й України, містиком і фанатом боротьби проти демократії, соціалізму і тому подібне. Звичайно не слід на протиположності науковому комунізму розглядати теорію інтегрального націоналізму і провідної верстви як свого роду науковий націоналізм. Проте потрібно прагнути адекватного відображення того, як сам автор вчення тлумачив його зміст і наскільки висловлені ним ідеї співзвучні простору і часу історичного розвитку сьогодення зокрема.

Постать Дмитра Донцова дійсно сповнена протиріч і давно вже існує потреба надати їй правдивого висвітлення, визначивши належне їй місце в історії української суспільно-політичної думки ХХ століття, в тому числі і як одного із фундаторів української елітології. Така потреба висловлюється багатьма дослідниками.

Іншим фундатором української елітологічної думки є ідейний противник і опонент Донцова В`ячеслав Казимирович Липинський (1882-1931) – видатний український історик, політолог, політичний і державний діяч. Автор понад 200 праць, серед яких найбільш відомими є: «Україна на переломі 1657-1659» (1920), «Покликання варягів чи організація хліборобів» (1923), «Релігія і церква в історії України» (1925), «Листи до братів-хліборобів» (1926), «Хам і Яфет» (1928).

Стрижнем політичної доктрини В. Липинського є його теорія національної аристократії. Найповніше вона обґрунтована в праці «Листи до братів-хліборобів». Подібно до європейських класиків елітаризму він констатує: «Констатую тут сам цей очевидний незаперечний факт. Факт, що скрізь і

завжди єсть активна меншість, яка організовує, дає провід і править і єсть пасивна більшість, яку організують, якій дають провід і якою правлять».³

Поряд з терміном «аристократія» Липинський як рівнозначні вживає терміни «провідна верства», або «правляча верства». Під «національною аристократією» український мислитель розуміє не родову аристократію, а групи «найкращих в даний історичний момент, серед нації людей, які найкращі серед неї тому, що власне вони в даний момент являються організаторами, правителями і керманичами нації».

Суспільство В. Липинський поділяє на три верстви людей: аристократію, продуцентів (хлібороби, робітники, буржуазія, пролетаріат) та інтелігенцію, котра повинна відігравати роль посередництва між соціальними групами. На противагу Дмитру Донцову, який виходив із того, що провід формується на засадах національного духу, Липинський вважає, що його складають авторитетні «організатори держави котрі живуть на рідній для них землі, продукують і користуються необхідними благами, мають високий рівень свідомості та культури. Вони виникають «тільки на місцях: по селах і волостях, тільки в продукуючих класах: в селянстві, в робітництві, в культурнім працюючим поміщицтві, в технічно творчим міщанстві».

Національна аристократія має володіти двома основними прикметами: матеріальною силою та моральним авторитетом. Матеріальну силу вона повинна мати «більшу ніж яка небуть інша група нації». А для того, щоб мати таку матеріальну силу, національна аристократія має хотіти, правити, вміти задля цього жертвувати і ризикувати своїм життям, володіти технічними засобами війни та оборони і володіти технічними засобами економічної продукції. Саме володіння засобами продукції, а не грошима є основною ознакою матеріальної сили. В той же час творення нації і держави можливе за наявності моральних авторитетів. В'ячеслав Липинський вважає, що: «Тільки тоді, коли є загальнопризнані громадські, церковні, воєнні, родинні і класові

³ Горський В.С. Історія української філософії: курс лекцій. - К. - Наукова думка. 1996.

авторитети на яких може опертися влада, народжується на території даного громадянства його власна держава.

Бо тільки тоді, можна викликати необхідні для здобуття держави загальні підйоми громадянства, «коли єсть ричаг, двигун – авторитети і слухняні у відношенні до них організації, що ними можна громадянство, як один муж підняти. Без організації і без авторитетів нема громадянства, а єсть розпорошена, взаємно себе не знаюча і ненавидяча юрба рабів. Такою юрбою мусять правити з чужої землі, з метрополії, чуже організоване громадянство, чужа держава, на те, щоб ця, юрба сама себе весь час не різала».

Не дивлячись на існування в реальному світі різних політичних систем, одне є незаперечним фактом, а саме те, що джерелом влади є провідна, панівна верства, а не народні маси. Вона не отримує влади ззовні, а творить її сама. Різницю між різними системами існуючої влади визначає якість народних мас і метод їх політичної організації національною аристократією.

В'ячеслав Липинський вважає, що існують три основні методи політичної організації мас і формування панівної верстви – класократичний, демократичний та охлократичний, і, відповідно, три політичні системи: класократія, демократія і охлократія. В класократії панівною верствою є войовники-продуценти, в демократії продуценти-невойовники, а в охлократії – войовники-непродуценти. При класократії суспільство поділяється на виразно диференційовані класи, які безпосередньо володіють засобами продукції і об'єднані однакою способом праці та однаковою психікою, що коріниться в історичній традиції. Панує класичний метод організації і тому взаємовідносини між панівною верствою і масами є органічними, а творчі поривання проводу пристосовані до міри податливості мас. Влада, таким чином, є обмеженою і набирає форми дідичної монархії. Духовно-релігійний авторитет не зливається з політичною владою, що є запорукою не узурпації влади.

За демократії чіткий поділ на класи втрачається, класові ознаки стираються, відбувається взаємопроникнення класів, що призводить до їх розкладу. Панівна верства переміщується з масами, її творчі намагання і

прагнення до влади не обмежуються моральною, обґрунтованою на релігійній вірі. Всі віри втрачають свою силу і занепадають. Маса, будучи пасивними й лінивими, стають роздратованими і невдоволеними. Вони вимагають від панівної верстви соціальної рівності. Метод організації і ставлення еліти до маси у демократії стає хаотичним. Демократія таким чином, веде до розпаду і дезорганізації, що завершується приходом до влади охлократії.

Охлократія має місце там і тоді, коли маси примітивні, політично, національно і економічно не диференційовані. Провідна верства формується з декласованих елементів і використовує механічний принцип організації. Тому вона є неорганічною, базується на жорсткій дисципліні і фанатичній вірі, ненависті до інако-віруючих, застосовує насилля і терор. В охлократії політична влада одночасно виступає і центром духовної влади. При охлократії нація підпорядковується державі і поглинається нею, при демократії нація і держава втрачають організований зв'язок, ведуть постійну боротьбу, що призводить до взаємного знищення.

При класократії держава є органічною для розвитку нації й існує для нації. Класократичний метод полягає в інтеграції еліти з іншими соціальними верствами нації, які складають консолідовану монархічну державу. В ній аристократія приходять до керівництва шляхом відбору найдостойніших представників різноманітних станів і класів. Класократія і є найкращими методом організації національних еліт. «Для того, щоб зорганізувати державу, нація мусить виділити із себе найкращих, найздібніших організаторів». Липинський критикує керівників УНР за прагнення утвердити в Україні парламентську демократію, бо вони рахуються не з талантом і культурою людини, а з партійною належністю. Він стверджує, «що тільки той, хто стоїть понад всякими виборами й понад всякими партіями, той, хто зацікавлений у зрості, в скріпленні, а не використанні держави, хто несе за цю державу не часову, а постійну аж до смерті і навіть по смерті перед своїми нащадками відповідальність – тільки Господар Монарх захоче й зможе тих найкращих

організаторів знайти, поставити їх до державного діла, а негодящих – від роботи усунути».⁴

Підставою для об'єднання і служіння державі національної аристократії має стати не національний чинник, як у Д. Донцова, а територіальний – «свідомість своєї території, любов до своєї землі».

Класократія для Липинського є найбільш придатною для України формою організації керівної еліти та системи її владарювання. На відміну від марксизму, який основною класотворчою ознакою вважає ставлення до власності, для нього клас – це органічна спільнота із спільною традицією, спільними почуттями і цінностями, вірою в Бога і його Святу Церкву. Таким класом в Україні є клас хліборобів-виробників – селянство.

Концепція хлібороба-власника, як рушійної сили політичного процесу займає у вченні Липинського одне із центральних місць, яка обґрунтована ним у праці «Листи до братів – хліборобів». Праця селянина біля землі – це передовсім удосконалення як індивідуальних здібностей хлібороба, так окультурення самої землі. Хліборобський клас включає всю ієрархію землевласників від дрібних власників до великих і вершиться господарем всієї держави – українським Гетьманом, господарем цілої української землі.

Класократія на думку мислителя складає основну традицію українського державотворення. Про це він висловлюється наступним чином: «... у протилежність демократії, яка нас завжди затягала в Польщу, і в протилежність до охлократії, яка завжди включала нас у Москву, методом класократичною, будувалися споконвіку на Україні місцева, українська, власна влада, і цією методом тільки може вона і в будучині держатись».⁵

Згідно теорії Липинського політичне будівництво новітньої української держави і нації може здійснити новий клас. Необхідно: «... щоб з останків хліборобського дворянства і хліборобського селянства постала нова провідна українська верства, створення такої нової хліборобської, провідної авторитетної

⁴ Гришко В., Базилевський М., Ковалів П. В'ячеслав Липинський і його творчість.// Хроніка. - 2000. - Вип.К.2000.

⁵ Покликання «варягів» чи організація хліборобів. – Рудень, 1926. - с 39.

верстви це, на тепер найважливіша, кардинальна проблема нашого класу». Будучи внутрішньо диференційованою, вона має оновлюватись за рахунок «старих» і «нових» панів. Старими панами для України є «зросійщене дворянство» і «спольщена шляхта». Ці верстви дуже важливі, оскільки є носіями «кодексу честі», тобто аристократичної свідомості та культури. Таким чином концепція класократії Липинського включає ідею циркуляції еліт.

Логічним завершенням вчення українського елітолога є ідея української гетьманської держави. Український Гетьман має вершити собою ієрархію суспільства, втілюючи у собі єдність нації і держави. Ідея гетьмана є прямим втіленням романтично-патріархальних переконань Липинського. Уявляючи державу як велике хліборобське господарство, він на чолі його бачить монарха-господаря, а не свавільного як у Росії самодержавця. Він хотів, щоб Україна стала втіленням ідеальної монархії у формі гетьманату.

Теорію еліт В'ячеслава Липинського і Дмитра Донцова прийнято відносити до макіавелівської школи в елітології Парето, Моски, Міхельса, для якої характерно неприйняття ідей ліберальної демократії і соціалізму. Не зважаючи на наявність певних співпадінь в поглядах і окремих запозичень кожен із українських елітологів елітаристів розвиває свою власну, неповторну теорію еліт.

Література

1. Донцов Д. Дух нашої давнини. – Дрогобич, 1991.
2. Гришко В., Базилевський М., Ковалів П. В'ячеслав Липинський і його творчість. //Хроніка – 2000 - Вип.К.2000.
3. Горський В.С. Історія української філософії: курс лекцій. - К. - Наукова думка. 1996.
4. Квіт С. Дмитро Донцов.К.2000
5. Липинський В. Листи до братів - хліборобів. - Відень, 1926.
6. Липинський В'ячеслав Покликання «варягів» чи організація хліборобів? - Відень, 1926.

7. Р. Михельс Социология политической партии в условиях демократии. Диалог.1990. №3.
8. Моска Г. Правящий клас. Социс.1994.
9. Ницше Ф. Поту сторону добра и зла.Соч.Т.2. М.1990.
- 10.Сорель Ж. Размышления о насилении.М.1907.

Лекція 3. Сучасні теорії елітарної демократії

3.1. Теорії плюралізму еліт

З другої половини 40-х років ХХ століття на зміну радикальному елітаризму приходять різноманітні теорії демократичного елітизму, включаючи ліволіберальні варіанти з ідеєю занепаду демократії. Всі вони є важливими складовими сучасної науки елітології. Причиною їх появи стало те, що вузьке однобічне трактування як сутності демократії, так сутності елітизму стали явно суперечити самій дійсності. З однієї сторони зведення демократії до правління народу самим народом невідворотно породжує охлократію, вождизм, авторитаризм і тоталітаризм. З іншої, тлумачення елітизму як відвічного правління і панування моновлади незначної меншості спростовується змінами, що відбуваються в характері політико-владних відносин. Ці відносини набувають характеру змінних суб'єкт-суб'єктних відносин багатьох центрів влади. Це знайшло відображення в концепції сучасної влади як поліархії. В результаті появи вищезазначених і інших фактів у елітології склався цілий напрям, представники якого в той чи інший спосіб намагаються довести сумісність принципів демократії та елітизму.

До напрямку демократичного елітизму належать: концепції конкуруючих еліт Йозефа Шумпетера, відкритості еліт Г. Лассвела, плюралізму еліт Р. Даля, Д. Рісмана, рівних можливостей К. Манхейма, меритократії М. Янга, Д. Белла, неоелітизму Р. Мілса та інші. Теоретичну базу цих концепцій склали теорія груп інтересів А. Бентлі та теорія поліархії Р. Даля. Розглянемо деякі з них.

Концепція конкуруючих еліт Йозефа Шумпетера (1888-1950). У своїх працях, зокрема у відомій монографії «Капіталізм, соціалізм і демократія» Й. Шумпетер здійснив одну із перших спроб поєднання принципів демократії та елітизму. Проаналізувавши різні форми класичної демократії він приходить до висновку, що демократія як безпосереднє правління народу неможлива як з

кута зору розмитості самого поняття «народ», його некомпетентності, так і з кута зору забезпечення технології безпосереднього народного владарювання. Більше того, таке владарювання має багато вад, а тому недоцільне. Шумпетер пропонує більш реалістичну теорію демократії, яка відповідала б умовам індустріального суспільства. На його думку: «Демократія є політичний метод, тобто певна система інституції для прийняття політичних (правових та адміністративних) рішень, а отже, вона не може бути самоціллю, незалежно від породжених нею рішень у даних історичних умовах. І з цього має починатися будь-яка спроба дати їй визначення...».⁶

Й. Шумпетер прагне створити концепцію демократії, в якій головне місце відводилось би активній та компетентній політичній еліті. На його думку головною проблемою класичних теорій демократії було твердження, що у народу є певна раціональна думка з кожного окремого політичного та суспільного питання і ця думка реалізується в умовах демократії шляхом вибору представницької влади, яка відображає соціальні інтереси. Їх теоретики вважали основою політики спільну волю та благо народу, що є досить утопічним. Аргументація Шумпетера подається наступним чином: «Насамперед згідно з нашою точкою зору, демократія не означає і не може означати, що народ дійсно править у будь-якому очевидному значенні слів «народ» і «правити»».⁷

Демократія означає лише те, що народ має можливість погодитись чи не погодитись, аби ним правила та чи ніша особа. Та позаяк він може розв'язати це питання також у цілком недемократичний спосіб, то нам доведеться звузити своє визначення, додавши до нього ще один критерій, що характеризує демократичний метод, тобто вільну боротьбу серед майбутніх керівників за голоси виборців. Суть демократії на його думку полягає у здобутті влади шляхом конкурентної боротьби різних елітних груп за лідерство. Народ на

⁶ Йозеф А. Шумпетер «Елітарна демократія і теорія конкурентного лідерства». Див. «Демократія: Антологія./ Упоряд. О. Проценко. - К.: Смолоскип. 2005. - С. 467-468.

⁷ Там же. С. 480.

засадах рівних можливостей приводить до влади еліти, що перемогли в конкуренції за голоси виборців. Якщо лідерство є істинною функцією голосування, то принцип голосування означає, що правління повинно бути віддано тим, хто має більшу підтримку.

Таким чином, формула «правління народу» трансформується Й. Шумпетером на значно реалістичнішу – «правління схвалене народом» або «уряд обраний народом». Й. Шумпетер вказує на необхідність надання політичній діяльності професійного характеру. Він стверджує необхідність компетентної політичної еліти: «В сучасних демократіях будь-якого типу... політика є професійним заняттям»⁸.

Зосередившись на аналізі досвіду великих індустріальних країн, Й. Шумпетер виділяє чотири необхідні умови для успішного застосування демократичної форми правління:

- 1) висока якість людського матеріалу, що обирається до владних інститутів, мова йде не тільки про наявність достатньої кількості людей з відповідними здібностями та моральними якостями, не просто про відбір серед населення, а лише про відбір тієї його частини, яка придатна, для політичної діяльності, яка висуває свої кандидатури для виборів;
- 2) обмеження сфери дії політичного рішення як визначаються не тільки якістю та кількістю питань, що їх у змозі успішно виконати уряд, але також і якістю людей, які входять до складу уряду, від типу політичного механізму та характеру громадської думки, з якими цим людям доводиться мати справу;
- 3) третя умова стосується можливостей користуватися послугами добре вишколеної бюрократії з репутацією, традиціями, сильним почуттям обов'язку та боєвим духом. Використання такої бюрократії – головна

⁸ Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм и демократія. - М.: Економіка. 1995. - С. 180.

відповідь на аргумент про управління аматорів. І знову якість людського матеріалу тут має першочергове значення;

- 4) четверту групу умов складає демократичний самоконтроль. Це означає, що парламент повинен мати високий інтелектуальний і моральний рівень, щоб відкидати надумані пропозиції «твердолобих», послідовне дотримання черги прийняття законопроектів, здатність парламентських сил йти на поступки, визнання парламентом провідної ролі уряду, дозволити йому здійснювати власну програму. Опозиція повинна визнати лідерство свого «тіньового кабінету» й дати йому вести свою політичну війну в межах певних правил, виборці мають дотримуватися принципу свободи дій парламентарів у міжвиборчий період. І нарешті, змагання за владу потребує великої терпимості до розбіжності в поглядах.

Особливу увагу Й. Шумпетер звертає на те, що «переваги демократичної форми правління виявляється повністю лише тоді, коли всі впливові верстви будуть практично одностайні не тільки у вірності батьківщині, а й у вірності засадам її соціальної структури». Обґрунтувавши концепцію конкурентної демократії як форму влади найбільш реалістичну в умовах індустріального суспільства теоретик визнає і той незаперечний факт, що демократичні системи «всіх типів практично одностайно визнають, що в певних ситуаціях краще відмовитись від політичної конкуренції, погодившись на монополію влади»⁹.

Теорії елітного плюралізму (плюралістичної демократії). Ідеї елітарної демократії, розроблені Шумпетером в його концепції конкурентного елітизму в подальшому були розвинені представниками теорії плюралізму еліт, які утворили найбільш потужний напрям в елітології другої половини ХХ століття. У скороченому варіанті цей напрям отримав назву «плюралісти» на відміну від «неоелістів», які намагаються поставити під сумнів і спростувати позицію плюралістів. Важливо відзначити, що як перші, так і другі посилаються у своїх

⁹ Там же. С. 484.

аргументах на емпіричні факти досвіду політичних процесів передових країн сучасного світу.

Провідними теоретиками плюралізму еліт вважаються Д. Трумен, Р. Даль, С. Ліпсет, Д. Рісмен та інші. Теоретичну засаду їх поглядів складає вчення про сучасну демократію як поліархію. Поліархія розглядається ними як тип політичного режиму, який характеризується розподілом та розосередженням влади між її різними центрами та носіями. У сучасну політичну науку поняття поліархія запровадили американські політологи Р. Даль та Т. Ліндблом у 1953 р. Вони пропонують його з метою подолання відмінностей між ідеальним уявленням про демократію, як певну норму і емпіричною дійсністю розвинутих суспільств, які Р. Даль називає – сучасні демократичні поліархії (СДП). Воно може проявлятися в різних формах. У деяких країнах у формі консоціативної демократії. До них він відносить суспільства з розвинутою економікою, історично високим середнім рівнем доходів, добробуту, споживання, освіти, різноманітних прогресій, високою соціальною мобільністю, субкультурним плюралізмом.

Згідно з Р. Далем поліархія означає правління меншостей, що обираються народом на конкурентних виборах. Найяскравішими прикладами такої форми поліархії є Швейцарія, Бельгія, Австрія та Голландія. Проте вона вижила і в країнах з характерними субкультурними відмінностями – Канаді, США, Індії.

Хоч консоціативна демократія набуває різних форм у різних країнах, її головний теоретик А. Лейпхарт називає чотири основні її характеристики:

- 1) правління великої коаліції політичних лідерів усіх значних сегментів суспільства зі змішаними культурами;
- 2) обопільне вето, тобто рішення не можуть прийматися без згоди лідерів коаліції;
- 3) рішення мають прийматися на основі пропорційності їх складу. Це стосується і призначення на державну службу;
- 4) кожна субкультура має високий рівень автономності у вирішенні питань внутрішньої діяльності. Цей принцип є логічним наслідком

принципу великої коаліції, тобто з усіх справ, що торкаються загальних інтересів, рішення повинні прийматися всіма сегментами з приблизно пропорційним ступенем їх впливу.

В консоціативній демократії міжгрупові конфлікти та конкуренція створюють певну рівновагу їх політичних впливів, сприяють пошукам компромісів і консенсусів. Держава виступає тут як система органів, що конкурують між собою, співпрацюють, взаємодіють виражаючи в такий спосіб соціальний плюралізм сучасного суспільства. На думку плюралістів, влада елітного плюралізму може проявлятися і в інших формах елітарної демократії – «партиципаторній», «вертикальній», «меритократичній». Особливою евристичністю відрізняється дуже популярна на сьогодні теорія «меритократії» як форми влади меншості адекватної постіндустріальному суспільству: «Меритократія (від лат. *meritus* – гідний і грецьк. *krator* – влада) – одна з елітарних концепцій у західній політичній науці, в основу якої принцип індивідуальної заслуги у здійсненні політичної влади і соціального управління».

10

Провідними та головними теоретиками є: М. Янг, Д. Белл, Дж. Гелбрейт, З. Бжезінський, Р. Арон, Е. Тофлер, Й. Масуда та інші. Засновником концепції меритократії є англійський соціолог Мітчел Янг, який у формі технократичної утопії, в книзі «Піднесення меритократії: 1870-2033» (1958) виклав її ідеї. На думку М. Янга капіталізм поступово трансформується в суспільство, в якому на керівні посади будуть висуватися найбільш обдаровані і здібні люди різних верств населення. Це зумовлено розвитком НТР. На думку М. Янга, це буде вносити інтелектуальні засади в суспільство і владу та сприяти розкриттю природних задатків людей.

Ідеї М. Янга були розвинуті теоретиками постіндустріального, технотронного, інформаційного суспільства. Ідеї меритократії на думку її прихильників органічно виходять із принципу лібералізму – «рівних

¹⁰ Політичний енциклопедичний словник. - К.: Генеза. 1998. - С.197.

можливостей» та є реальним виявом соціальної справедливості. Адже справедливим є те, що до влади мають обиратися гідні.

Найбільш видатним і послідовним захисником меритократії і меритократичної справедливості виступає американський соціолог Даніел Белл, автор концепції постіндустріального суспільства. Розглядаючи розвиток суспільства, за критерієм розвитку науки і техніки Д. Белл виділяє в ньому три етапи – доіндустріальний, індустріальний і постіндустріальний («Постіндустріальне суспільство»). Він стверджує, що в постіндустріальному суспільстві зникає клас капіталістів, якому належала власність і влада, а на його місце приходить нова правляча еліта, яка володіє високим рівнем знань, освіти і інших позитивних людських і професійних якостей, що стають визнаними у процесі соціальної стратифікації. Відтак, соціальні конфлікти позбавляються класового характеру і проявляються у боротьбі між знаннями, компетентністю і некомпетентністю. Меритократія намагається усунути з капіталістичного суспільства існуючі соціальні ієрархії (класові, непотичні, олігархічні, партійні) і впровадити лише одну – ієрархію соціальних статусів окремих людей залежно від їхніх особистих якостей, здібностей, досягнень, тобто особистих заслуг.

Таким чином, меритократичне суспільство поєднує рівні можливості для всіх з більш – менш високим ступенем відзнаки заслуг окремих особистостей. Нерівності, що виникають з відмінності людей є нерівностями, але справедливими. «У цьому ми і можемо визнати відмінності між індивідами. Це та міра, в якій добре відрегульована меритократія може бути суспільством нерівних, але справедливим», – доходить висновку Д. Белл.

Незважаючи на різку критику концепції постіндустріального суспільства і влади меритократії в ньому, особливо з боку «нових лівих», у 60-ті – 90-ті роки, вона хоч і в трансформованій формі, але і сьогодні є актуальною і затребуваною.

В кінці ХХ - на початку ХХІ століття вона була розвинута авторами вчення про сучасне суспільство як інформаційне та новітніх технологій (Ел. Тофлер, Й. Масуда та ін.). Та й сам Даніел Белл продовжував вірити в її евристичність

та реалістичність. Погоджуючись з деякими критичними заувагами з боку навіть найвпливовішого політичного філософа ХХ століття Джона Ролза, Д. Белл намагається виправдати і захистити концепцію політичної меритократії. Більше того, він вважає що вона працює і показує позитивні результати в суспільствах зі змішаною економікою, зокрема в комуністичному Китаї. Свою аргументацію він викладає в останній своїй фундаментальній праці виданій в 2015 р. і перекладеній українською в 2017 р. «Китайська модель. Політична меритократія та межі демократії». В ній автор пише: «Я прагну захистити політичну меритократію – ідею, що політична влада повинна бути розподілена відповідно до здібностей і чеснот, і я залучаю тут аргументи стосовно розподілу економічних ресурсів лише тією мірою, що стосується питання встановлення морально бажаної й політично здійсненої форми політичної меритократії».¹¹

3.2. Ліволіберальні теорії еліт (неоелітизм)

Теорії плюралізму еліт, як уже відзначалось, піддавались і піддаються критиці не тільки з боку «нових лівих», поміркованих лібералів, а з боку лівих лібералів. Критика з боку лівих лібералів була і залишається найбільш поширеною, складає окремий напрям в сучасній елітології. Даний напрям отримав назву – ліволіберальні концепції елітизму, або модель «пануючої еліти», або неоелітизм. Перший, найбільш відчутний удар по теорії плюралізму еліт був нанесений американський соціологом Райтом Мільсом в його праці «Правляча еліта» (1953), яка невдовзі була надрукована російською мовою в 1957 році, через близькість позиції її автора класовій, марксистській теорії.

Райт Мілс (1916-1962) відкидає ціннісний репутаційний метод, а також функціональний на основі яких намагаються довести чи спростувати наявність еліти, вважаючи що треба звертатися до неспростовних фактів життя.

¹¹ Даніел Белл Китайська модель. Політична меритократія та межі демократії. - К.: Наш формат, 2017. - с. 14.

Такими він вважає існування соціальних інститутів. На основі інституціонального аналізу Р. Мілс доводить, що еліта (або правлячий клас), це не уявне, а цілком реальне утворення, яке має місце в будь-якому суспільстві. Розглядаючи ієрархію влади в США він виділяє три її рівні: вищий – реальна влада пануючої еліти, середній – відображає групові інтереси, відіграє другорядну роль, найбільш помітну в кулуарах американського конгресу і нижній – рівень фактичного безправ'я маси. Таким чином, вістря структури влади в Америці складає владнуча еліта, до якої належать три елітні групи («велика трійка») – великі економічні корпорації, керівники держави та керівники військово-промислового комплексу. Їх інтереси, прагнення, цінності тісно переплітаються, між ними існує взаємозв'язок, взаєморозуміння і взаємопідтримка. Керівники цих груп переходять від однієї інституційної верхівки до іншої. Лідери великого бізнесу переходять на керівні посади в уряді, а потім повертаються в бізнес. Те саме відбувається з керівниками війська. В процесі такої мобільності у вищих ешелонах бізнесу, політики та армії відбувається їх зрощення в єдину владну еліту, касту малодоступних. Райт Мілс визнавав, що американське політичне життя є демократичне і плюралістичне, однак концентрація політичної влади в руках панівної верхівки становить провідну тенденцію її функціонування: «Так як кожна із цих сфер зімкнулись з іншими, так наслідки їх рішень мають тенденцію стати всеохоплюючими, то керівні діячі кожної із трьох областей (сфер) – військова знать, главарі корпорацій, офіційні керівники держави – з'єднуються воедино утворюючи тим самим правлячу еліту США».

Теорію правлячого класу в США поділяють і розвивають Ф. Хантер у книзі «Верховне лідерство США», У. Домхофф – «Хто дійсно править?». Т. Дай, Х. Цайглер у праці «Іронія демократії» та інші теоретики неоелітизму. У відповідь на поставлене плюралістом Р. Далем в праці «Хто править?» питання, У. Домхофф своєю роботою «Хто дійсно править» з позиції теорії класу дає відповідь, що він справді існує в США. «Члени цього привілейованого класу, - пише він, - як засвідчують дослідження соціологів і журналістів, живуть в

апартаментах, що добре охороняються, їх сусідами є також вибрані, вони посилають своїх дітей у приватні школи... їх називають «патриціями», «брахманами», «аристократами», «бурбонами» в залежності від того, як давно вони розбагатіли. Ось ці, то «вибрані», які мають цілковито відмінний від мас дохід і ведуть інший спосіб життя, і визначають внутрішню і зовнішню політику США, перш за все через організації пануючого класу...».¹²

Не заважаючи на панування в американській науці ідеології плюралізму певним «викликом їй стала книга Т. Дая, Х. Цайглера «Іронія демократії»». Автори ставлять під сумнів «емпіричну обґрунтованість» теорії плюралістів. Дана проблема розглядається, також у праці «Демократія для еліт». Т. Дай та Х. Цайглер піддають критиці тезу про конкуренцію груп інтересів, яка є основою плюралістичної теорії. Вони спростовують чотири основні принципи даної теорії. Перший її принцип це те, що організації цих груп широко представляють всю сукупність індивідуальних інтересів. Другий – те, що прагнення і інтереси трансформуються в політичні вимоги шляхом їх подання через представницькі організації. Третій принцип, проголошує однакові можливості для групи інтересів доступу до політичних структур. Четвертий – головний принцип, полягає у відстоюванні плюралістами принципу консенсусу, що повинен забезпечити єдність суспільства та стабільність політичної системи.

У працях Т. Дая, Х. Цайглера заперечується наявність широкого представництва індивідуальних інтересів, оскільки це обумовлюється статусом громадян, їх фінансовим, освітнім рівнем. По-друге, будь-яка організація має незначну верхівку, яка схильна до авторитарних методів управління і не враховує інтереси рядових членів, лобіюючи в урядових структурах свої власні. Таким чином масовості представлення індивідуальних інтересів не відбувається. В кінечному рахунку успіху в конкурентній боротьбі досягають малочислені і згуртовані угруповання.

¹² Ашин Г.К., Понеделков А.В., Игнатов В.Г., Старостин А.М. Основы политической элитологии. - М. 1999. С.163.

В той же час автори «Іронії демократії», вважають, що подальша доля демократії залежить саме від еліти, покладаючи надії на освічене лідерство, здатне зберегти особистісну свободу і власність, вважаючи, що добре організоване суспільство, кероване освітньою елітою краще нестабільного масового суспільства. В тому і полягає іронія демократії, що її подальша доля залежить від еліти. В другій половині ХХ століття суперечка між плюралістами і неоелітистами набирає характеру принципової полеміки, щодо основних принципів та тенденцій розвитку еліт в США.

Порівняльний аналіз відмінностей моделей плюралізму і неоелітизму схематично подається в елітології наступним чином:

Неоелітисти – Р. Мілс, У. Домхофф, Т. Дай, Х. Цайглер	Плюралісти – Д. Рісмен, Р. Даль, Д. Белл, Лейпхарт та ін.
<p>1. Джерело владних відносин – розподіл статусів, ролей всередині соціально-економічної системи. Люди отримують владу займаючи ключові позиції в економічно-фінансових, урядових і військових інститутах. Влада знаходиться у невеликого кола людей, що розподіляють матеріальні цінності в суспільстві. Маса не визначають державну політику.</p> <p>2. Влада «структурна», тобто відносини владні продовжують існувати в часі, незалежно від часткових змін в періоди виборів. Елітні групи стабільні. Для того, щоб забезпечити стабільність в суспільстві перехід в еліту повинен бути продуманим і тривалим. При чому в</p>	<p>1. Влада - атрибут відносин між індивідами, що виникає в процесі підготовки і прийняття політичних рішень. Незалежно від своєї соціально-економічної позиції, кожен індивід має владу в достатній мірі, щоб примусити іншого зробити те, чого він би сам не зроби.</p> <p>2. Відносини влади не обов'язково зберігаються в часі. Еліти не мають сталого статусу. Вони постійно змінюються. Владні відносини формуються до вироблення конкретних рішень і змінюються з прийняттям нових рішень. Еліта</p>

еліту потрапляють ті, що досягають високого статусу і приймають основні правила і норми життя всередині еліти.

3. Існує суттєва різниця відносно між елітою і масами. Еліта не є типовим представником маси. Еліта формується переважно із представників вищих соціально-економічних прошарків в суспільстві. Представники мас можуть увійти в еліту тільки зайнявши високий пост в провідних соціальних інститутах.

4. Різниця між елітою і масами базується перш за все на контролі еліти над економічними ресурсами. Індустріальні фінансові лідери складають головну частину політичної еліти.

5. Еліта переважно монолітна і замкнена. Державна політика виражає інтереси перш за все еліти і пануючих класів, а не народу. Має місце конвергенція на рівні політичної системи. Невелика група фінансистів, політиків, військових

мобільна її статус не є жорсткою визначеною.

3. Різниця між елітою і масами чітко не фіксована, вона розмита. Індивіди доволі легко входять в ряди людей, що приймають загально важливі рішення. Різниця між елітою і масою базується, головним чином на зацікавленості у прийнятті тих чи інших рішень.

4. Лідерство мобільне. Доступ до прийняття рішень досягається через оволодіння мистецтвом лідерства, професійні знання та знання демократичних процедур. Багатство і економічна влада це лише один із багатьох факторів просування в правлячу еліту.

5. Існує множинність еліт. Рішення досягаються в процесі постійної взаємодії, взаємостримання і противаг, компромісу. Не існує еліти домінуючої в усіх сферах

<p>змикається в єдиний пануючий клас.</p> <p>6. Між членами еліти можуть існувати розбіжності, конфлікти, але їх об'єднує консенсус основних цінностей політичної системи. Саме на цьому полі, вони діють узгоджено, особливо, коли система знаходиться під загрозою. Тобто еліти єдині в основних підходах, розбіжності не суттєві.</p> <p>7. Еліта майже не підлягає впливу мас. Вплив через систему виборів не забезпечує контролю за діяльністю еліти. Еліта завжди розраховує на байдужість і пасивність мас.</p>	<p>соціального і політичного життя.</p> <p>6. Має місце конкуренція еліт. Інститути і організації розподіляють владу. Вони суперечать одні іншим. Визнання і єдність, щодо загальних правил гри не відмінняє відмінності політичних цілей. Політика – це мистецтво компромісу між конкуруючими елітами.</p> <p>7. Маса мають можливість впливати на еліту, контролювати її спираючись на інститут виборів та через різноманітні групи тиску. Конкуренція між елітами, в тому числі і конкуренція в боротьбі за електорат збільшує підконтрольність діяльності еліт. Правда часто еліти приймають рішення не зважаючи на інтереси мас.</p>
--	---

Полемика між прибічниками плюралізму та елітизму продовжується і сьогодні. Так, наприклад відомий теоретик економіки і політики Мойсес Наїм у своєму глибокому і популярному дослідженні «Занепад влади» стверджує, що США стали лідером сучасного світу в олігархізації влади. Він говорить про те, що маючи найбільш передові у світі економіку, військо й технології, США так

само має і найбільш передову олігархію.¹³ Позиція даного та інших ліволіберальних дослідників вказує те, що незважаючи на переважання в західній політичній науці ідей плюралістів про множинність еліт реальна дійсність засвідчує також, що «навіть у найдемократичнішому суспільстві політична еліта залишається відносно замкненою і найбільш привілейованою панівною групою, підтриманою бізнесом».¹⁴ Тож висловлена Мойсесом Наїмом думка про те, що всі сьогодні потрохи стають марксистами не є безпідставною.

Що стосується марксистської парадигми, то вона також розглядається в сучасній елітології як окремий напрям, який заперечуючи елітизм, опосередковано розвиває власну концепцію правлячої верстви. Це стосується марксистського вчення про партію як ядра робітничого класу, її керівну роль у соціалістичній революції, побудові соціалізму і комунізму. Розвиваючи вчення про партію робітничого класу В. Ленін звертає увагу на те, що робітничий клас самостійно не може піднятися до рівня творця історії, усвідомлення ролі своєї всесвітньо історичної місії. Сам по собі робітничий клас є носієм лише трейд-юніоністської свідомості, тобто свідомості боротьби за покращення безпосередніх умов життя. Для перетворення робітничого класу із класу в собі в клас для себе йому необхідна керівна, спрямовуюча сила, партія більшовиків, яка складає його ядро. Саме партія покликана і здатна розробити революційну теорію, озброїти нею свідомість всього робітничого класу, виконати роль авангарду в процесі побудови соціалізму і комунізму.

По суті в марксизмі створена модель партократії, про яку в час творення ленінської партії говорив Роберт Міхельс. Впровадження партократичної моделі за часів радянської влади в СРСР привело до появи нового класу партноменклатури, що й було зафіксовано в Конституції СРСР окремою нормою про комуністичну партію як ядро політичної системи. Ця норма стала правовим визнанням створеного нового партноменклатурного класу.

¹³ Мойсес Наїм Занепад влади. Пер. Зангл. О. Дем'янчук. - Київ: Форс Україна, 2017.

¹⁴ Шляхтун П.П. Політологія історія та теорія: підручник. - К. 2010. - с. 350.

Теоретично процес формування такого класу відображено у працях Мілована Джіласа «Новий клас», М. Воспенського «Номенклатура» та інших дослідників. Особливість його формування і владарювання буде детальніше розглянуто у темі «Типологія та системи рекрутування еліт».

Література

1. Ашин Г.К., Понеделков А.В., Игнатов В.Г., Старостин А.М. Основы политической элитологии. - М. 1999.
2. Деніел Белл Китайська модель. Політична меритократія та межі демократії. - К.: Наш формат, 2017.
3. Мойсес Наїм Занепад влади. Пер. з англ. О. Дем`янчук. - Київ: Форс Україна, 2017.
4. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм і демократія. М. Економіка. 1995.
5. Йозеф А. Шумпетер «Елітарна демократія і теорія конкурентного лідерства». Див. «Демократія: Антологія. / Упоряд. О. Проценко. - К.: Смолоскип, 2005. - С. 467-468.
6. Шляхтун П.П. Політологія історія та теорія: підручник. - К. 2010.

Лекція 4. Елітизм і демократія: пошуки оптимального поєднання принципів

4.1. Елітизм і демократія як єдність протилежностей

Проблема еліт і їх взаємовідносин з масами є ключовою для будь-якої існуючої політичної системи і, в першу чергу демократичної. Свого часу К. Мангейм підкреслював: «В усіх демократіях, яких ми знаємо, можна розрізнити лідерів і послідовників. Чи означає це, що демократії є не дійсними... Чи не повинні ми, припустити, що існує демократичний оптимум відношення еліта – маса».

У попередніх лекціях спецкурсу акцентувалась увага на тому, що елітологія як окрема система знань із власним предметом, системою специфічних категорій і методів дослідження виникає наприкінці ХІХ - початку ХХ століття. Ідея поділу суспільства на активну меншість і пасивну більшість набуває концептуального характеру. Найважливішою причиною стало широке розповсюдження егалітарної трактовки демократії, як правління народу ліберальними теоретиками, і особливо марксизмом, що суперечило елітарній структурі влади де-факто. Таким чином, елітизм виникає як альтернатива такому тлумаченню демократії. В подальшому практична реалізація прямої демократії призвела до розвитку тоталітаризму. Тому на початку свого виникнення, елітизм проявляється у формі радикального елітаризму, що відображено було в теоріях В. Парето, Г. Моска, Р. Міхельса та інших.

Класики радикального елітизму прагнуть довести, що демократія як народовладдя в принципі неможлива. Нагадаю вам два їх найважливіші аргументи. Перший, це те, що народ неосвічений і некомпетентний в політиці, що з неминучістю призведе до розпаду системи влади, до охлократії і хаосу. Другий аргумент полягає у тому, що правління народу технічно неможливо, особливо у країнах із чисельним населенням.

Успіхи у розвитку техніки, освіти, науки, культури, в індустріальних і постіндустріальних суспільствах значно спростували істинність і силу подібної аргументації. У теоретичному плані, така аргументація суперечила обґрунтованій класиками політичної думки і закріпленій конституційно ідеї народного державного суверенітету. Це виявило наукову некоректність і практичну обмеженість радикальної позиції елітаристів раннього етапу. Особливо яскраво це було засвідчено кольоровими революціями 90-тих років ХХ століття. З іншого боку, трактовка демократії як самоуправління народу також виявила свою теоретичну неспроможність і практичну згубність, що особливо засвідчила практика комуністичного тоталітаризму.

Таким чином нові умови і обставини організації і самоорганізації суспільного життя зумовили необхідність перегляду методологічних настанов елітаристів і радикальних демократів з метою їх оптимального поєднання. Конвергенція елітизму і демократії знайшла своє відображення в концепціях теоретиків демократичного елітизму або елітарної демократії. Тобто ми можемо говорити про те, що еволюція елітизму і демократії засвідчила дію гегелівських законів діалектики – закону єдності і боротьби суперечностей, переходу кількісних змін у якісні і навпаки, та закону заперечення заперечення. Елітаристські концепції є запереченням тлумачення демократії Вольтера, Алексіс де Токвіля ліберальними демократами, а концепції демократичного елітизму, в свою чергу є запереченням радикального елітаризму.

Проблема співвідношення елітизму і демократії розглядалась на різного роду як міжнародних, так і регіональних конференціях. Так, виступаючи на IV Міжнародному соціологічному Конгресі один із теоретиків Італійської соціалістичної партії Н. Боббіо у доповіді «Теорія розуміння політичного класу в традиціях демократичних авторів Італії» стверджував, що послідовникам Г. Моски вдалося поєднати елітизм і демократію Боббіо обґрунтував свою точку зору наступним чином: «Кожний політично пануючий клас має тенденцію диференціюватись на правлячий і опозиційний сектори. Коли цей природній процес набуває контрастного характеру, то справа йде до диктатури.

Коли ж, навпаки існує можливість правити в порядку стійкої і регулярної черги, тоді мова йде про демократію. Теорія політичного класу і теорія демократії виявляються, таким чином, примиримими, оскільки демократія вже не ототожнюється з верховною владою народу, а скоріше є системою, яка має більш рухливі, відкриті і ефективні еліти. Теорія еліти, замість того, щоб бути антидемократичною, стає основою нового, більш реалістичного розуміння демократії».

Оптимізм Н. Боббіо можна розділити, якщо розглядати його позицію з кута зору відносної істини. Адже існують і ще будуть розвиватись різні моделі поєднання принципів елітизму і демократії в яких будуть відображені як загальні, регіональні, так і національні тенденції розвитку демократії. Не можна не погодитись з думкою що: «Демократія дедалі чіткіше проявляється як об'єктивна закономірність світового політичного розвитку».¹⁵ Існуючі та майбутні концепції демократії слід розглядати, скоріше скрізь призму вчення М. Вебера про ідеальні типи легітимності влади.

У 50-60-ті роки ХХ століття на зміну теорій радикального елітаризму приходять концепції демократичного елітизму. Теоретики елітарної демократії прагнуть поєднати демократичні ідеали рівності, свободи, справедливості з принципами елітизму. Вони обґрунтовують тезу, про те, що демократія характеризується не наявністю чи відсутністю еліт, а способом їх формування. Вона являє собою уряд обраний і схвалений народом. Пальма першості в актуалізації і обґрунтуванні цієї ідеї належить Йс. Шумпетеру та Г. Лаесуелу, їх концепціям ринкової, конкурентної демократії. Розвиваючи теорію конкурентної демократії Шумпетер одним із основних її принципів вважає наявність вибору і конкурентність. Виходячи із тлумачення принципу рівності як принципу рівних можливостей та вчення Даля про сучасну демократичну владу як поліархію Й.Шумпетер стверджує, що в таких умовах кожен має можливість долучитись до боротьби за владу чи безпосередньо, приймаючи

¹⁵ Шляхтун П.П. Політологія: історія та теорія. Підручник. П.П. Шляхтун. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет».2010. с. 318.

участь у виборах, референдумах чи опосередковано, через групи інтересів чи партії. Дані політичних інституцій в свою чергу розробляють програми розвитку суспільства та виносять їх на політичний ринок. Боротьба за державну владу набирає, таким чином характеру політичного ринку та боротьби за лідерство. Демократія на думку Шумпетера є не, що інше як метод формування цивілізованих еліт.

Ідеї Й. Шумпетера були розвинуті Дж. Сарторі та іншими теоретиками вертикальної демократії. Сарторі в концепції вертикальної демократії розвиває ідею про два основні критерії оцінки плюралістичних еліт – альтериметричний та меритократичний і стверджує, що пріоритетним має стати започаткований В. Парето меритократичний, як найкращий механізм створення умов для свободи самовираження особистості. У такий спосіб Дж. Сарторі поєднує елітизм із принципом індивідуальної свободи. В концепціях меритократії влада меритократів, еліт заслуг розглядається як торжество принципу справедливості. Один із теоретиків меритократії Д. Делл у своїй останній фундаментальній праці «Китайська модель. Політична меритократія та межі демократії», виданій в 2015 році прагне подолати традиційний поділ політичних систем на «хороші» демократії, і «погані» авторитарні режими, довести, що модель політичної меритократії працює і в авторитарних режимах, які трансформуються. Прикладом такої трансформації він вважає не тільки Сінгапур, а і політичний режим комуністичного Китаю, які являють собою щось середнє між поганим і хорошим. Найпопулярніший політичний філософ ХХ століття Джон Ролз піддає критиці меритократію Белла з кута зору справедливості, бо вважає, що такий погляд на справедливі можливості меритократії може призвести до «бездушного меритократичного суспільства»¹⁶.

Різкій критиці меритократію піддав голова федеральної резервної системи США Бен Бернанке. У своєму виступі на церемонії випуску в Пристонському університеті у 2013 році він говорив: «Меритократія – це система, в якій

¹⁶ Даіел Белл. Китайська модель. Політична меритократія та межі демократії. «Наш формат». Київ. 2017. С.13.

найщасливіші з погляду їхнього здоров'я і спадкових обдарувань; найщасливіші з погляду підтримки еліт, стимулів і мабуть, доходів; найщасливіші з погляду освітніх і кар'єрних можливостей; і найщасливіші в багатьох інших аспектах, які важко перелічити: люди, які отримують найбільшу винагороду. Єдиний шанс навіть для уявної меритократії сподіватися на те, що вона пройде етичні випробування і вважатиметься справедливою, полягає в тому, що ці найщасливіші в усіх перелічених аспектах люди також матимуть найбільшу відповідальність за наполегливу працю, за намагання зробити цей світ кращим і за те, щоб поділитися своїм щастям з іншими». ¹⁷

Даніел Белл говорить, що йому подобається така критика меритократії, як економічної системи і підкреслює «Я прагну захистити політичну меритократію – ідею, що політична влада повинна бути розподілена відповідно до здібностей і чеснот, і я залучаю тут аргументи стосовно розподілу економічних ресурсів лише, тією мірою, що стосується питання встановлення морально бажаної й політично здійсненої форми політичної меритократії». ¹⁸

На мій погляд аргументація Белла хибує наявним відривом політичного від економічного і соціального. Успіхи політичної меритократії в сучасному Китаї досягаються на тлі безжальної експлуатації переважної більшості китайців. Як видається, щось подібне має місце і у вченні Платона про ідеальну державу з мудрецем на троні. Як відому модель ідеальної держави Платона була піддана справедливій критиці Карлом Поппером у праці «Відкрите суспільство і його вороги» за закладені в ній засади тоталітаризму.

¹⁷ Там же, с. 13-14.

¹⁸ Там же, с. 14.

4.2. Сучасні концепції демократії як пошуки можливого поєднання принципів демократії та елітизму

В сучасній теорії політики існує велика кількість різноманітних концепцій, демократії у яких обґрунтовуються можливості впровадження принципів демократичної політичної системи із врахуванням особливостей часу і простору, як у глобальному, так і національному контекстах.

Найпоширенішими із них є концепції: ліберальної, плебісцитарної, консенсуальної, партиципаторної, вертикальної, марксистської. Всі вони водночас є різними можливими варіантами поєднання принципів демократії та елітизму. Умовно їх поділяють на два різновиди – концепції горизонтальної та вертикальної демократії. Даний поділ здійснюється в залежності від різних уявлень щодо найкращих шляхів і методів досягнення демократичних ідеалів свободи, рівності, справедливості, спільного блага.

Ті концепції, автори яких вважають, що найкращим шляхом покращення демократії є перетворення кожного громадянина суспільства в активного суб'єкта політики прийнято розглядати як концепції горизонтальності демократії. Мова йде про концепції плебісцитарної, представницької, партиципаторної демократії. Концепції, автори яких вважають, що демократичність залежить в першу чергу, від якості еліти відносять до концепції вертикальної демократії. Альтернативність даних проєктів, їх переваги і недоліки чи не найкращим чином демонструють такі теоретики демократії як Й. Масуда та Дж. Сарторі.

Яскравим представником горизонтальної демократії є японський вчений Йонезі Масуда.

Демократія участі Й. Масуди

Масуда є автором оригінальної концепції демократії участі. Як один із теоретиків інформаційного суспільства Й. Масуда вважає партисипаторну

демократію (демократію участі) найбільш адекватною формою демократичної політичної системи постіндустріального, інформаційного суспільства. У своїх працях, зокрема у виданій в Токіо 1980 року праці «Інформаційне суспільство як постіндустріальне суспільство», автор детально обґрунтував необхідність запровадження демократії участі, формулюючи її основні принципи, проблеми та можливі шляхи їх вирішення. Використовуючи термін «participatory», що дослівно означає «брати участь» Й. Масуда 10 розділ своєї роботи називає «Партисипаторна демократія». У ньому йдеться про те, що «...ймовірна політична система в постіндустріальному суспільстві має бути за своїм характером демократію участі.

Демократія участі стверджує Й. Масуда – це «форма правління в якій політичні рішення і для держави і для місцевих самоврядних одиниць будуть прийматися шляхом участі пересічних громадян». Він виділяє чотири причини, що зумовлюють перехід до демократії участі:

- 1) в індустріальному суспільстві первинною потребою стає потреба в самореалізації. Тому парламентська демократія (ліберальна), яка ефективно працювала в індустріальному суспільстві повинна бути замінена демократією участі. Умовами самореалізації є освіта і знання. Таким чином долається некомпетентність простих громадян;
- 2) влада держави і комерційних установ дуже зміцніла і політичні рішення не можуть охопити далекосяжних впливів і наслідків на життя людей. Тому найважливіші питання необхідно виносити на референдуми;
- 3) зростають проблеми планетарного і глобального характеру. Тому до їх вирішення мають бути долучені широкі верстви населення;
- 4) комп'ютерно-комунікативні технології створюють умови подолання технічних труднощів для залучення до політики переважної більшості людей. Комп'ютерно-комунікаційні технології дають можливість вирішити проблему персоналу, часу і коштів для перманентної участі у прийнятті політичних рішень.

Й. Масуда виділяє шість базових принципів демократії участі:

- 1) всі громадяни повинні брати участь у прийнятті рішення, або їх зростаюча більшість;
- 2) дух синергії та взаємодопомоги всіх учасників прийняття рішення включаючи правлячу більшість і опозицію при збереженні свободи кожного. Перехід від «свободи від» до «свободи для» готовності добровільно пожертвувати власними інтересами заради спільного добра;
- 3) доступність і достовірність інформації. При вирішенні проблем інформація має бути публічною;
- 4) отриманні здобутки і понесені жертви мають бути рівномірно розподілені;
- 5) прийняття рішень шляхом переконань і узгоджень (методи дискурсу та компромісу);
- б) участь у прийнятті рішень створюватиме мотивацію добровільної, а не примусової участі у реалізації рішень. Формується почуття особистої причетності та відповідальності.

В той же час Масуда вказує на проблеми демократії участі та способи їх вирішення:

- 1) як забезпечити точну і справедливу інформацію. Дана проблема буде вирішуватись шляхом залучення народу до управління інформаційною системою. Мається на увазі розвиток громадського телебачення, декомерціалізація ЗМІ;
- 2) як народ матиме можливість брати участь у вирішенні проблем загально-державного суверенітету, пов'язаних з війною, тощо. Рецепт – участь громадян у мирні часи у прийнятті рішень, щодо запобігання війни та ін. Масова участь громадян у вирішенні глобальних проблем;
- 3) як забезпечити права та інтереси меншості: а) шляхом забезпечення свободи опозиції; б) шляхом поінформованості і підвищення освіти сприяти розвитку духу синергії та взаємодопомоги.

Теорія демократії участі нині має багато прибічників, як у

західноєвропейській, так і у вітчизняній політичній думці. Деякі із українських авторів бачать дану модель демократії як найбільш перспективну для умов сучасної України¹⁹. Маючи іншу точку зору і, не вдаючись до полеміки, хочу звернути вашу увагу на негативних аспектах цієї теорії. Дана теорія хибує певною утопічністю стосовно перетворення кожного індивіда у активного суб'єкта політика через різні форми участі, оскільки значна частина суспільства буде завжди розглядати себе поза політикою. Референдумний метод прийняття загальносуспільних рішень, як показує практика, може бути використаний правлячою елітою, як маніпулятивний механізм для досягнення своїх групових корисних цілей. Достовірність і публічність інформації у повній мірі забезпечити також не просто, а у військових обставинах навряд чи доцільно. Набуття політикою характеру політичного дискурсу без використання силових методів суперечить одному із функціональних призначень держави. Зокрема, вона обмежує індивідуальну свободу людини. Проте вказані недоліки не означають, що концепція демократії участі не є продуктивною, інноваційною та креативною.

Протилежне демократії участі бачення перспектив демократичної політичної системи обґрунтовується Дж. Сарторі і його послідовниками в теорії вертикальної демократії.

Джованні Сарторі, видатний американський політолог італійського походження, професор кафедри гуманітарних наук Колумбійського університету, автор відомих праць «Партії та партійні системи», «Переглянута теорія демократії», «Демократична теорія», «Вертикальна демократія» та інші. Свої погляди на сучасну демократію та тенденції її розвитку Сарторі розвиває на основні вчення Роберта Даля про сучасну демократію як поліархію, вчення Й. Шумпетера про конкурентну демократію, вчення В. Парето про еліту, як людей добірних, компетентних, аристократів, людей, які отримали найбільший індекс у галузі їх діяльності.

Покладаючись на теорію поліархії Р. Даля та ціннісний підхід В. Парето

¹⁹ Бортніков В.І. Політична участь і демократія: українські реалії. – Луцьк, 2007.

щодо еліти, Сарторі обґрунтовує ідею, що демократія являє собою селективну систему виборчих меншостей. Іншими словами, демократія, повинна являти собою селективну поліархію. Характеристика поліархії в інтерпретації Сарторі здійснюється крізь призму принципу рівності в суспільстві та способів її забезпечення. Поняття рівності вводиться ним у категоріальний вимір вертикальної демократії. Звертаючись до творчої спадщини Монтеस्क'є, який писав, що «принцип демократії зникає не лише тоді, коли втрачається дух рівності, а й тоді, утверджується дух граничної рівності і кожен хоче бути рівним з тими, кого він обирає собі у правителі». Оскільки людське суспільство надзвичайно різноманітне, індивід постійно оцінює іншу людину на власний погляд. При цьому відбувається практично безперервна, критична оцінка моральних якостей та поведінки інших людей. Чи можна звідси робити висновок про те, що людське опинилося в царстві звідки рівність вигнана? – ставить питання Сарторі і сам же відповідає, що ні. Сутність проблеми на його думку полягає, радше в наступному: у якому напрямі варто спрямувати рух до рівності – у напрямі зростання чи, спадання. Прихильники антиелітаристських концепцій фактично наголошують на другому варіанті соціального розвитку. Сарторі вважає, що проблему еліт слід розглядати, не тільки скрізь призму того, хто володіє найбільшою владою, а і того, чи корелюється це з якостями її еліти.

Дотримуючись нормативного розуміння поліархічної влади, як селективної поліархії він вважає, що: «Демократія повинна являти собою поліархію на ґрунті достоїнств. Ми можемо залишатись байдужими до аргументу, що вирівнювання нерівних талантів не є справедливим, а являє собою несправедливу рівність». Проте навряд чи можна заперечувати той аргумент, що рівність на ґрунті достоїнств (компетентності) справляє позитивний вплив на суспільство в цілому, тоді як рівність на основі відсутності достоїнств є шкідливою, «колективно згубною» рівністю.

Розглядаючи демократію як систему управління, Сарторі говорить, що тут ми стикаємося з проблемою контролюючих груп і керівництва. І що можна ставитись до цієї проблеми в два способи. Перший - це визнання того, що

влада розподілена нерівномірно, що існують пануючі групи і що вони, вірогідно, будуть існувати і надалі. Це так звана реалістична позиція. Протилежний спосіб ставлення до проблеми видно на прикладі антиелітистської позиції.

Демократія таким чином, вважає Джованні Сарторі, має як горизонтальний так і вертикальний вимір. У горизонтальному вимірі вона ґрунтується на принципі рівності і означає правління народу. У вертикальному вимірі демократія визнає рівність як рівність можливостей, ґрунтується на принципі свободи і означає владу множинних конкуруючих меншин, або поліархії.

Сарторі використовував поняття «поліархія» у своїй теорії вертикальної або елітарної демократії саме в аналізі розподілу влади між політичними елітами та населенням. Суттєвим елементом поліархії, відповідно до його концепції є наявність кількох альтернативних еліт, конкуренція між ними, а також наявність інститутів та механізмів, які б гарантували захист від негативних наслідків боротьби між елітами.

Як слушно наголошує Дж. Сарторі, «визначаючи демократію лише як виборну поліархію, ми ігноруємо аспект ефективності функціонування системи, оскільки електоральна конкуренція забезпечує не якість результатів, а лише їх демократичний характер. Що ж стосується чесного кінцевого продукту, то він залежить від якості, а не від чутливості лідерства». Тому, кожна революція має сенс лише в тому разі, якщо обрала своєю метою відновлення демократії більш якісною елітою.

У своїх працях Роберт Даль приділив особливу увагу типології політичної опозиції за тими цілями, які вона ставить перед собою протягом усієї політичної діяльності. Він виділив два типи політичної опозиції:

Структурна опозиція – це опозиція, що намагається змінити або запобігти змінам у сферах функціонування держави. Та неструктурна опозиція, що прагне лише частково здійснити зміни або запобігти їм у політичному курсі країни.

Але, Джованні Сарторі запропонував свою типологізацію, беручи за основу моральні цінності, якими в політичній боротьбі керуються опозиційні сили. Він виділив відповідальну (керується прагматичними та поміркованими якостями, виробляє альтернативні рішення щодо дій влади, впливає на процеси управління), невідповідальну (користується всіма можливими правовими, а інколи і неморальними засобами для того, щоб скинути уряд) та частково відповідальну політичну опозицію (політичні організації, які незалежно від ситуації, можуть наблизитись до першої чи другої групи).

Вже зазначалось, що Дж. Сарторі визначив демократію як систему, де вплив більшості довірено владі конкуруючих еліт. Він розуміє еліту як пануючий клас, який володіє найбільшою владою за рахунок наявних у нього «певних якостей», що забезпечують цю владу. Сарторі не уточнює, якими мають бути ці якості, чи є вони вродженими (здібностями) або тими, які здобувають протягом усього життя (заслуги). Але, еліта повинна утримувати ці якості, зразки, щоб залишатися при владі. Оцінювання якостей еліти повинна проводитися постійно, щоб відповідати історичному моменту, а найбільш результативно це відбувається під час виборів. Та головне, щоб еліта виражала ідею «гідного вибору». Демократія, на думку вченого, може існувати тільки якщо еліта є прикладом для всього народу.

Дж. Сарторі вважає, що для виділення еліти першочергове значення мають два критерії: альтиметричний і якісний. Перший означає, що еліта (контролююча меншість) є такою тому, що за вертикальним розрізом суспільства знаходиться вгорі. Другий критерій вказує на соціальні якості еліти. Сукупність якостей, притаманних еліті, складає повний образ, на який орієнтуються як представники еліти, так і решта членів суспільства. Народні представники в своїй діяльності повинні керуватись тільки почуттям обов'язку, а не страхом втратити в майбутньому підтримку виборців.

На думку Дж. Сарторі громадськість не здатна діяти особисто, вона лише реагує на ініціативи і політику конкуруючих еліт. За таких умов активна участь має у політичному процесі може призвести до виродження інституту

політичного лідерства і заміни лідерів на некомпетентну контреліту.

Дж. Сарторі наголошує на тому, що ефективність механізмів демократичного регулювання соціально-політичних відносин залежить від врахування інтересів меншості та встановленні рамок домінування більшості. Він також наголошує на тому, що «здійснюючи в себе демократію, яка визначається як виборна поліархія, ми не звертаємося тим самим до налагодження «хорошого» функціонування системи, тому що суперництво на виборах не забезпечує якості результатів, а тільки демократичність способу їх досягнення. Решта – це те, наскільки цінний кінцевий результат залежить від якості керівництва». Керівництво відіграє важливу роль в житті суспільства, проте у Сарторі та його теорії демократії воно має лише незначний статус. «Мій пошук вертикального нормативного визначення є спробою просунути у вирішенні даної проблеми». З цією метою Сарторі пропонує референту теорію еліт і два коротких визначення, які повинні підсилювати одне одного, а саме: демократія повинна бути: а) селективною поліархією і б) поліархією на основі достоїнства (чеснот).

Вчення Джованні Сарторі про демократію як владу достойних, гідних в подальшому знайшло своє відображення в теорії меритократії Данієла Белла та інших теоретиків постіндустріального інформаційного суспільства. Дискусія про те якому напрямку – горизонтальному чи вертикальному слід віддавати перевагу продовжується і сьогодні в середовищі теоретиків демократичного елітизму.

Література

1. Даніель Белл. Китайська модель. Теоретична меритократія та межі демократії. Наш формат. – К. 2017.
2. Даль Р.А. Полиархия: участие и оппозиция. – М. 2010.
3. Даль Р.А. Демократия и секретники. – М. 2003.
4. Демократія: Антологія. – К. Смолоскип. 2005.

5. Бортніков В.І. Політична участь і демократія: українські реалії. – Луцьк. 2007.
6. Сартори Дж. Вертикальна демократія/Дж. Сартори. – Полис. -1993. №2.
7. Шляхтун П.П. Політологія: історія та теорія. Підручник/П.П. Шляхтун. – К. 2010.

Лекція 5. Типологія та системи формування (рекрутування) еліт

5.1. Типологія еліт

Політична еліта не є соціально однорідним явищем. Вона внутрішньо диференційована, ієрархізована, має власну структуру на основі якої формуються її певні типи, що змінюються у відповідності із особливостями історичного часу. Типологізація еліти являє собою процес вияву різних форм елітизму, що характеризуються суттєвими ознаками і виступають, як зразок, модель, критерій розчленування даного явища. Виявлення різних типів еліти має велике значення для з'ясування сутності та прогнозування тенденцій розвитку елітизму. Виокремлення типів політичної еліти здійснюється за різними критеріями, які характеризують особливості їх місця, системи владних повноважень, способів та методів владарювання. Про різні типи еліти уже велась мова при розгляді еволюції теорій елітизму.

Вільфредо Парето, наприклад, для обґрунтування закону циркуляції еліт, виділяє в ній два типи: «еліту левів» та «еліту лисів» також правлячу і контреліту. В умовах стабільної суспільної системи панує еліта «левів» прихильники силових способів і методів правління. Нестабільні періоди суспільства вимагають правління еліти «лисів», прихильників радикальних змін, майстрів обману, спекуляцій, політичних комбінацій, тощо. Г. Моска також веде мову про політичний правлячий клас та контреліту. Роберт Міхельс говорить про олігархічну еліту, про такий тип як партократія. Фундатор вітчизняної елітології В.Липинський розвиває концепцію охлократичної, демократичної та класократичної еліти, вказуючи на циркуляцію таких різновидів класократичної аристократії як старі та нові пани.

Покладаючись на типологізацію класиків елітизму, одним із найбільш вживаних критеріїв є поділ еліт сьогодні за місцем в системі владних відносин та обсягом повноважень. На основі даного критерію еліта поділяється на правлячу і опозиційну (контреліту).

За історичним критерієм та джерелом влади, еліти поділяються на традиційні та сучасні; на еліту крові, еліту багатства та еліту заслуг. Дана типологізація характерна для теоретиків постіндустріального суспільства – Д. Белла, К. Мангейма, Ел.Тофлера та інших.

Для прибічників структурно-функціонального підходу в сучасній елітології пріоритетним є поділ еліт за структурою та функціями. Г.Лассвел і А.Каплан, наприклад, виділяють такі різновиди еліт:

- Правляча еліта;
- Шляхетні;
- Справедливі;
- Популісти;
- Мужні;
- Багатії;
- Спеціалісти;
- Ідеологи.

Карл Мангейм поділяє еліти на політичні, організаторські, інтелектуальні, художні, моральні, релігійні. Теоретик неоелітизму Р.Міллс у відповідності зі своїм вченням про владарюючу еліту виокремлює вісім шарів вертикальної структури американської еліти:

1. Правлячі
2. Шляхетні
3. Справедливі
4. Популісти
5. Мужні
6. Багаті
7. Спеціалісти
8. Ідеологи.

Структурно-функціональний підхід властивий французькому теоретику Р.Арону. З даної проблеми Р.Арон висловлюється таким чином: «я використовую термін «еліта» в найбільш широкому смислі: це ті, хто

знаходиться на вищих ступенях ієрархії в різних сферах діяльності, хто займає найбільш привілейовані позиції за рівнем багатства і престижу.

Терміном «політичний клас» краще позначати набагато вузьку меншість, яка реально виконує функції управління.

Термін «правлячий клас» в цьому випадку буде розміщений між елітою і політичним класом. Він включає в себе ті привілейовані групи, які без здійснення політичних функцій, здійснюють вплив на тих, хто управляє і на тих, хто підкоряється, чи то в силу морального авторитету чи то в силу економічної та фінансової влади.

Технократи вважають, що сучасна еліта – це менеджери, техноструктура, меритократи.

За ознакою відношення до норм і цінностей політичної системи еліти поділяються на: фрагментовані, нормативно інтегровані і еліти інтегровані ідеологічно.

Фрагментовані – мінімальний рівень структурної інтеграції, невеликий об'єм нормативного консенсусу, немає згоди щодо загальних правил політичної діяльності, відсутній поділ на фракції, мало єдності щодо різних вартостей життя. Ці еліти взаємопоборюють одна одну, б'ють по своїх. В результаті система не стабільна.

Нормативно-інтегровані – панує відносно високий рівень структурної інтегрованості, достатній нормативний консенсус, де діють диференційовані фракції, відносна згода щодо правил політичної гри та інституційних вартостей.

Ідеологічно інтегровані – характеризуються тісною інтеграцією структур, єдністю системних цінностей, нормативною чіткістю, політичне життя контролюється фракціями і партіями, панує, нав'язаний елітою, загальний консенсус. Ця еліта характерна для тоталітарно-авторитарних режимів. В повоєнній Європі досить поширеним став поділ еліти за режимом влади на демократичні, авторитарні та тоталітарні.

Теоретики поліархії обґрунтовують тезу, що, стабільність демократичних режимів забезпечується завдяки формуванню певної множинності еліт у

суспільстві, коли поряд із політичною елітою розвивається наукова, економічна, військова, релігійна, художня, які в своїй діяльності врівноважують політичну систему, що дає стабільність політичного режиму і запобігає авторитаризму та тоталітаризму.

За критерієм легітимності влади, еліти поділяються на легітимні і нелегітимні. Легітимними є ті еліти, які спираються на підтримку мас. Л.Саністебан писав, що легітимною є така влада еліти, яка приймається масами, а не просто нав'язується їм. Бо інакше легітимною може вважатись і тоталітарна еліта. Панівним методом реалізації влади у легітимності еліт є переконання, компроміси.

Нелегітимними є еліти, які панують без згоди широких мас, нав'язують свою владу. Питома вага переконання, згоди при здійсненні влади – незначні. Оскільки еліта позбавлена підтримки мас, то для її влади характерні примус, насильство. Звичайно, жодна еліта не має монополії на легітимність, її потрібно виборювати.

Останнім часом досить поширеним є поділ еліти на відкриті та закриті еліти. До відкритого типу еліт відносяться ті еліти, які допускають поповнення своїх рядів насамперед знизу – вгору, а також за рахунок окремих представників з інших еліт.

Відкриті еліти, таким чином внутрішньо оновлюються, що стає гарантом їх стабільності. Поповнення еліт даного типу проходить і за рахунок їх противників, яких переманюють, купують та ін. Головне, це те, що процес оновлення повинен бути перманентним, бо застій призводить до виродження, загибелі. Слід відзначити, що більшість національних політичних еліт проходить певні цикли. Адже не існує повністю закритих, чи відкритих еліт. Тут мають місце певні фази розвитку. Відкриті еліти більше характерні для націй, що активно розвиваються. Відкриті еліти – це молоді національні еліти. Їх представники активні, ініціативні, здатні до інновацій, ризику, рішучі, йдуть на компроміси, часто схильні до силових методів реалізації влади.

В закритих елітах поповнення рядів проходить повільно, доступ до них заформалізований і ускладнений. Вони значно важче адаптуються до вимог життя. Для їх політичної діяльності характерні незмінність форм і методів. Закриті еліти ортодоксальні, значно менше ідуть на компроміси. Вони важко погоджуються на поповнення їх знизу, з нижчих верств населення. Це скоріше є винятком, а не правилом. Відкритість і закритість еліт залежить також від типу політичного режиму. Для тоталітарно-авторитарних режимів більш притаманні закриті еліти, а для ліберально-демократичних – відкриті.

За територіальною ознакою та рівнем владних повноважень політична еліта поділяється на загальнонаціональну, регіональну та місцеву, або, еліту вищого, середнього і нижчого рівня. В структурі правлячої еліти особливе місце та повноваження належить бюрократії як особливому типу еліт. «Бюрократія (франц. Bureaucratie) – панування канцелярії, форма соціальної організації і відносин у суспільстві (політ., екон., ідеолог. тощо), в яких центри виконавчої влади практично незалежні від більшості їх членів; вищий, привілейований прошарок чиновників-адміністраторів»²⁰. Похідним від поняття «бюрократія» є поняття «бюрократизм», що розглядається як жорстко організована, ієрархічна система управління державою та суспільством з допомогою особливого апарату, наділеного специфічними функціями та привілеями, що дозволяє йому стати над інтересами суспільства. Поняття бюрократії було запроваджено наприкінці XVIII століття і використовувалось багатьма теоретиками. Всезагальне визнання у першій половині XX століття отримала знаменита теорія «раціональної бюрократії» М.Вебера.

Дана теорія тісно пов'язана з його вченням про три ідеальні типи легітимності політичної влади. По-перше, за рахунок авторитету минулого (традиційний тип легітимного панування, заснований на вірі у святість, здавна існуючих звичаїв і традицій). По-друге, раціонально-легальний тип легітимного панування заснований на дотриманні законності та розумних правил і

²⁰ Політологічний енциклопедичний словник. Навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К. Генеза, 1997. с. 43.

процедур, існуючих раціональних норм. По-третє, харизматичний тип легітимності влади, заснований на вірі в особливий дар певної особи й довіри до встановленого нею порядку. Саме з раціонально-легальним типом владарювання притаманним капіталізму, М.Вебер пов'язує обґрунтовану ним теорію раціональної бюрократії. Згідно веберівської теорії «раціональної бюрократії» практичне здійснення державного управління неминуче належить професійній бюрократії, яка є своєрідним чинником раціоналізації влади, характеризується ефективністю розподілів професійних обов'язків, суворою ієрархічністю владних функцій, формально встановленою системою правил і норм управлінської діяльності. Водночас М.Вебер звертає увагу на можливість виродження раціональної бюрократії, відчуження цих людей від суспільних інтересів, що призведе до бюрократизації суспільства. Щоб не допустити тиранію бюрократії М.Вебер обґрунтовує і пропонує теорію плебісцитарної демократії, згідно з якою харизматичний лідер, обраний шляхом прямого народного голосування силою легітимності лідерської влади здатний доповнити недостатню легітимізуючу сили парламентської демократії. Однак практики впровадження плебісцитарної демократії не змогли вберегти людство від тоталітарних режимів ХХ століття. Більше того, за наявності певних економічних, соціальних та соціокультурних умов сприяли їх поширенню.

Тривалий час теорія раціональної бюрократії М.Вебера не піддавалась сумніву і розглядалась як важливий чинник боротьби проти бюрократизації та олігархізації влади. Негативні наслідки раціоналізації управління зумовили появу і зростання різкої критики цієї теорії. Сьогодні в політологічній науці мова йде про занепад, крах веберівської теорії раціональної бюрократії, як такої, що не завжди відповідає реальній політичній дійсності.²¹

²¹ Див. Мойсес Наїм. Занепад влади. К.2016 р.

5.2. Системи формування політичних еліт

Проблема формування (рекрутування) еліти, одна із найважливіших в елітології. Суть її полягає, не тільки в дослідженні різних способів, механізмів оновлення і змін еліт, але й у визначенні можливих шляхів підвищення якості політичної еліти.

Об'єктивними критеріями якості їх управлінської діяльності вважалися, в першу чергу, рівень та якість життя людей, рівень культури, конкурентоспроможності суспільства і його очільників. Суб'єктивними критеріями виступають: інтелектуальний потенціал, професіоналізм, культурно-освітній рівень, рівень духовності, все те, що сьогодні відображається у понятті «людський капітал еліти». В історії елітології процеси елітотворення знаходили своє вираження у таких поняттях як «циркуляція еліт», «олігархізація», «динаміка еліт», «вертикальна мобільність», «меритократизація еліт», формування та рекрутування еліт. Про це йшлося при розгляді класичних та сучасних концепцій еліт. В сучасній елітології найбільш поширеним є виокремлення двох основних систем формування (рекрутування) еліт: антрепренерська (відкрита), і система гільдій (закрита). Утвердилась думка, що у чистому вигляді вони зустрічаються доволі рідко. Антрепренерська система (підприємницька) більше характерна для демократичних суспільств, а система гільдій для тоталітарних і авторитарних, хоч її елементи широко задіюються і в демократичних державах. Кожна з цих систем має свої специфічні риси, переваги і недоліки. Так, для системи гільдій (закритої) характерним є:

- закритість, відбір претендентів на більш високі пости, головним чином із нижчих верств самої еліти, повільне, поступове просування нагору в службовій ієрархії;

- високий ступінь інституалізації процесу відбору, наявність численних інституційних фільтрів – формальних вимог для зайняття посади (партійність, вік, стаж, освіта, походження);

- невелике, відносно закрите коло селекторату. Його здійснює лише вузьке коло людей (рада, бюро) або керівник найвищої інстанції;

- тенденція до відтворення пануючого типу еліти. Саме цьому слугують всі попередні риси.

Відкрита (антрепренерська) система рекрутування багато в чому протилежна системі гільдій. Її характеризують:

- відкритість, широкі можливості для представників будь яких суспільних груп претендувати на зайняття лідируючих позицій;

- невелика кількість формальних вимог, інституціональних фільтрів;

- широке коло селекторату;

- висока конкурентність при відборі, гостроти суперництва за заняття постів;

- першорядна значущість особистих якостей, власної активності, вміння заволодіти людьми і підкорити їх.

Ця система більше цінує авторитетних, видатних особистостей. Вона відкрита для молодих лідерів та новаторства. У той же час недоліками її використання є ризик непрофесіоналізму в політиці, порівняно слабка передбачуваність, схильність до захоплення зовнішніми ефектами. В цілому ж, як засвідчує практика, антрепренерська система рекрутування еліт, краще пристосована до стратифікованості та мобільності сучасного суспільства. Система гільдій також має свої негативні та позитивні сторони. Позитивними тут є: врівноваженість рішень, менша вірогідність внутрішніх конфліктів, більша передбачуваність політики, її послідовність. В той же час ця система схильна до бюрократизації, корпоратизації, консерватизму, конформізму, замкненості. Без доповнення її конкурентними механізмами вона веде до виродження еліти, відриву її від суспільства, перетворюється в привілейовану касту.

Це і мало місце в країнах комуністичного режиму, де тривалі роки панувала партійно-номенклатурна система підбору кадрів, як різновид системи гільдій. Негативні риси і наслідки цієї системи і сьогодні, в процесі демократизації, мають широке розповсюдження. Не зважаючи, наприклад, на певні досягнення трансформації сучасної політичної еліти України в напрямку плюралізму і демократії, провідною системою рекрутування політичної еліти продовжувалась залишатись успадкована стара, радянська партноменклатурна система. Партноменклатурна система закритого добору політичної еліти утвердилась в радянському союзі та під його впливом в, так званих, «країнах соціалістичного табору», результатом чого стало формування нового класу (М.Джілас та ін.) та комуністичного тоталітаризму. Партноменклатурна система (від лат.nomenklatura - перелік, список) являє собою жорстко ієрархізовану систему переліку посад, статусів та призначених осіб, які визначаються, затверджуються та контролюються органами вищого рівня.

У росії дана система сформована була не тільки на основі ленінського вчення про комуністичну партію, як партію «нового типу», керівну і спрямовуючу силу, вона має глибокі історичні корені ще з часів формування тиранічної московії Івана Грозного IV. Одним із ідеологів «грози» Іван Пересветов запропонував тирану Івану Грозному запровадити в практику рекрутування еліт принцип за заслуги перед самодержавцем замість принципу знатності крові і роду. Система опричнини Грозного являла собою практичний механізм нищення родової еліти, апогеєм якого стало жорстоке розорення вічевої Республіки Новгород.

Впровадження закритої системи формування російської еліти складає сталу традицію творення російського самодержавства, успадковану радянською партноменклатурою, що пронизувала не тільки політичну, а й всі інші сфери суспільного життя – економіку, освіту, культуру, утверджуючи комуністичний тоталітаризм.

Російська дослідниця українського походження, випускниця нашого факультету Оксана Гаман-Голутвина, нині професор Академії Державного

управління при президентові росії, у своїй монографії «Элиты России» характеризує дану систему як «мобілізаційну», на відміну від відкритої цивілізованої західноєвропейської «інноваційної».

Нинішня система путінізму є нічим іншим як нацифікованою, мілітаризованою, імперською, фашистською системою та званого «русского мира». Розв'язана путіним і підтримана оскаженілим російським невігласом війна проти української нації і держави є війною проти свободи, людяності, гідного життя не тільки українців, але й всього цивілізованого світу. Як з Божої, так і з людської волі для росії вона завершиться черговою Смутою.

Література

1. Ашин Г.К., Понеделков А.В., Игнатов В.Г., Старостин А.М. Основы политической элитологии: уч.пособие. – М. 2009.
2. Ашин Г.К. Основы элитологии. М. 2000.
3. Восленский М. Номенклатура: Господствующий класс Советского Союза. 1985.
4. Гаман-Голутвина О. «Элиты России». М. 1998.
5. Кухта Б., Теплоухова Н. Політичні еліти та політичне лідерство. – Львів. 1995.
6. Кюстин А. Николаевская Россия. – М. 1990.
7. Шляхтун П.П. Політологія, історія та теорія. Підручник. К. 2010.

Лекція 6. Політичне лідерство

6.1. Сутність та основні концепції лідерства

Проблема політичного лідерства є однією з найскладніших і найважливіших проблем теорії та практики політичного життя. Недаремно в політологічній науці лідерство образно характеризують як нервовий вузол всіх політичних процесів. Як соціальний феномен лідерство властиве всім людським спільнотам і є найдавнішою персоніфікованою формою організації суспільного життя. З виникненням політичних відносин та інституту держави лідерство стало вінчати політичні процеси, перетворилося на активний системотворчий елемент державно-політичного життя. Світовий досвід, сучасна політична практика, зокрема практика державотворення в суверенній Україні, свідчать, що якісні перетворення життя суспільства можливі лише при наявності зрілої політичної еліти, відданих спільній справі, високопрофесійних, політично і морально відповідальних лідерів.

Спроби з'ясувати сутність та природу політичного лідерства його роль в організації суспільного життя сягають давніх віків і до сьогодні не припиняються. Це є свідченням невичерпності проблеми лідерства, котра при наявності сутнісних основ щораз по-новому проявляється і відображається в контексті змін простору і часу буття людини.

Особливо проблема лідерства загострюється в кризові, переломні періоди життя суспільства, в зв'язку із пошуками й утвердженням нових форм життя, посиленням політичної активності всіх верств суспільства, зіткненням інтересів, ціннісних орієнтацій, позицій, воль. Інтегрувати, виразити спільні інтереси, здійснити авторитетне керівництво в сфері політики — саме в цьому полягає сенс політичного лідерства.

Природа політичного лідерства багатогранна і суперечлива. Сьогодні вона

є об'єктом ґрунтового дослідження різних соціальних наук. В сучасній політології має місце широкий спектр підходів, концептуальних інтерпретацій цього феномена при відсутності загально визнаної теорії.

Серед провідних напрямів можна виділити такі. Найбільш давньою і поширеною концепцією лідерства є концепція особистих якостей, основними різновидами якої виступають авторитарно-волютаристська (Платон, Н. Макіавеллі, Т. Карлейль, Ф. Ніцше, Д. Донцов та ін.) та аристократична (Аристотель, Ортега-і-Гассет, В. Липинський). В основі цієї концепції лідерства лежить уявлення про нього як про результат дії особливих якостей («харизми») окремих осіб, якими вони володіють чи то від Бога, чи від природи, чи внаслідок самовдосконалення. При цьому вважається, що ці якості спрацьовують незалежно від обставин та бажань мас людей, поведінкою та діяльністю яких керують лідери.

Стосовно цього підходу слід зауважити, що, незважаючи на надзвичайну важливість для лідерства необхідних якостей, такий підхід до розуміння природи лідерства справедливо вважається багатьма дослідниками однобічним. По-перше, він не враховує очевидну зумовленість лідерства об'єктивними обставинами і, зокрема, бажаннями, прагненнями та настроями мас. По-друге, завжди проблематичним є питанням, які риси є найбільш характерними для політичного лідерства. Це свідчить про те, що на основі цієї концепції не можна достатньою мірою з'ясувати природу та суть лідерства.

Другою поширеною концепцією є функціональна концепція лідерства з її різновидами. Сучасний американський вчений Р. Такер, наприклад, розглядає лідерство як функцію певної ситуації, як здатність особи дати визначення проблемної ситуації з точки зору своєї позиції або власної передбачуваної діяльності.

Інші дослідники, такі як М. Херман, Т. Парсонс, Ю. Дженнінгс вважають, що лідерство — це функція групи і що можливості лідера жорстко детерміновані прагненнями та інтересами групи, до якої він належить.

Марксистська теорія хоч і заперечує елітизм, також виходить з того, що

керівниками, вождями мас стають ідейно та організаційно загартовані свідомі виразники волі робітничого класу, і їхні особистісні риси щодо партії, класу, мас є другорядними.

Найбільш розповсюдженою і продуктивною в сучасній елітології є особистісно-ситуативна концепція лідерства. Слабким місцем функціонального підходу в вирішенні проблеми політичного лідерства цілком слушно вважається недооцінка його прибічниками активної ролі суб'єктивних чинників лідерства. Втім практика суспільно-політичного життя показує, що політичне лідерство являє собою складний об'єктивно-суб'єктивний процес взаємодії суб'єкта і об'єктів політики, обумовлений характером епохи, такими ситуативними чинниками, як особливості політичної системи, політичної культури, соціальною стратифікацією електорату, національно-історичними та культурно-національними традиціями, менталітетом народу, рівнем розвитку політичної свідомості і та іншими об'єктивними чинниками. Однак лідером, як правило, виступає той, хто не тільки найбільш успішно орієнтується в ситуації, оволодіває нею, виражає спільний інтерес, але й відчуває покликання лідера, пристрасно прагне підкорити, вести за собою людей, чітко усвідомлює мотиви політичної діяльності, має необхідні професійні навички, почуття свободи, відповідальності, наявність політичного іміджу, сформованого в процесі публічної діяльності. Це спричиняє таку сутнісну характеристику лідерства, як те, що послідовники (маси) не просто підкоряються лідеру в силу необхідності, але й бажають цього, прагнуть іти за ним, підкорити свою волю волі лідера, що уособлює спільну волю певної спільноти. Всі ці аспекти враховуються в межах філософсько-онтологічного підходу до розуміння суті лідерства, який найбільш повно розкриває його інтегральну природу та багатфункціональність.

Відправним пунктом для розуміння соціальної природи політичного лідерства є усвідомлення того, що воно являє собою процес складної взаємодії між людьми в соціальних системах, виростає із потреб їх спільної діяльності в організації і керівництві заснованих на авторитетно легітимному нав'язуванні волі та підкоренні. Зміст поняття лідерства складають такі важливі ознаки, як

спільна солідарна діяльність людей, наявність спільних інтересів, спільної мети, перевага носія авторитету в якостях та повноваженнях.

Лідерство завжди пов'язане з ідентифікацією індивідуальних, групових і суспільних інтересів. Воно є результатом персоніфікації ідентифікованих групових і суспільних інтересів. Його сенс полягає в здійсненні авторитетного керівництва в процесі самоорганізації суспільно-політичного життя. Видатний український політичний мислитель В. Липинський справедливо стверджував, що «тільки тоді, коли є загально визнані громадські, церковні, воєнні, родинні і класові авторитети, на які може опертися влада, народжується на території даного громадянства його власна держава».

Якщо спробувати коротко визначити політичне лідерство, то можна сказати, що воно являє собою заснований на авторитеті персоніфікований спосіб самоорганізації суспільного життя, сутність якого становлять владні відносини впливу і послідовництва, домінування та підкорення.

Як уже зазначалося, політичне лідерство виникає і функціонує як об'єктивно-суб'єктивний процес. Об'єктивність лідерства зумовлена соціальними причинами його виникнення і розвитку та місцем і роллю в організації життя суспільства. Водночас воно нерозривно пов'язане з певним суб'єктом, власне з персоною лідера. З огляду на це слід розрізнити поняття «політичне лідерство» як процес, систему відносин і «політичний лідер» як суб'єкта цього процесу. Сам термін «лідер» (від англ. leader) дослівно означає провідник, керівник. За традиційним визначенням словників і енциклопедій, політичний лідер — це впливовий учасник політичного процесу, який незалежно від формального статусу намагається і здатний консолідувати зусилля людей, спрямовувати їх на досягнення висунутих ним спільних цілей. Він може очолювати державу, велику соціальну чи соціально-етнічну спільноту, політичну партію, суспільно-політичний рух, громадсько-політичну організацію. Становище лідера дуже зобов'язує, оскільки його авторитет, політичні та особистісні якості суворо оцінюються людьми і значною мірою зумовлюють успіх політичної діяльності, межі простору і часу лідера. Окрім

охарактеризованих, виокремлюються концепції: очікування, взаємодії, мотиваційна, обміну, психологічні та інші.

Політика як сфера солідарної діяльності і боротьби за реалізацію спільної мети з точки зору інтересів певних соціальних верств, класів, спільнот і конкретних осіб потребує від політичного лідера відповідного набору професійних і людських якостей, що виділяють його з-поміж тих, для кого він є авторитетом. Як уже зазначалося, з приводу цього у політологів є різні точки зору. Спроба групи американських учених, представників концепції рис — К. Біру, Е. Богардус, Ю. Дженінгс, Р. Стогділ та ін. — розробити необхідний набір професійних і особистих якостей, якими має володіти політичний лідер, показала неможливість їх підтвердження на практиці. Більше того, навіть такі важливі для лідера позитивні якості, як сильна воля та високий інтелект, не завжди виступають обов'язковою умовою його становлення та діяльності.

Висновки проведеного дослідження, проте, не знімають проблеми якостей лідера і її значущості. Вони довели радше те, що намагання сформувавши ідеальну модель політичного лідера без врахування місця, часу, обставин його функціонування є справою безперспективною. Певною реакцією на набутий досвід і стала ситуативна концепція лідерства, яка збагатила теорію лідерства просторово-часовими параметрами та ідеями відносної універсальності цього феномена людської діяльності. Теоретики ситуативного підходу досить часто однак перебільшують значення ситуації, що призводить до нехтування фактором людської активності в політичному житті, зведення ролі лідера лише до рупора ситуації, об'єкта маніпуляції.

Розглядаючи проблему якостей і характеристик лідера, слід мати на увазі, по-перше, те, що йдеться про найбільш суттєве і необхідне в його гармонійній єдності, і, по-друге, про певну систему об'єктивних вимірів конкретної ситуації — суспільно-історичні умови, рівень політичної культури, вид регулювання суспільних відносин, форму та об'єкт лідерства, пануючий стиль тощо.

Говорячи про найістотніше, німецький учений М. Вебер вказав свого часу на три основні і вирішальні для політичного лідера якості — пристрась,

почуття відповідальності та окомір. Пристрасть він розумів як орієнтацію на суть справи, пристрасну самовідданість їй. Орієнтація на справу — це той бог або демон, який цією справою керує. Але пристрасть не повинна бути стерильною збудженістю чи романтичною інтелектуальною забавою. Однієї лише пристрасності для лідера не досить. Служіння справі має поєднуватися з відповідальністю за справу, яка є провідною зіркою політичної діяльності лідера. А для цього потрібен окомір, здатність внутрішньо зібрано і спокійно віддатися впливові реальностей, дистанціюватися відносно людей та речей. Відхід від суті справи, безвідповідальності, відсутність дистанції М. Вебер розглядав як три смертних гріхи будь-якого політика. Політика здійснюється водночас пристрасно, відповідально і з холодним розрахунком. У цьому — реалізм і ефективність дій політика і політики. Тому найскладнішою для лідера є проблема поєднання в одній душі палкої пристрасності, відповідальності і розсудливості.

Український мислитель Д. Донцов так само розглядав мужність, шляхетність і мудрість як визначальні якості лідера, провідника.

Позиція М. Вебера стосовно базових якостей лідера правильна і прозорлива. Вона підтверджується історичним досвідом, тому що ґрунтується на глибокому аналізі природи та суті політичного лідерства. Механізми формування та функціонування політичного лідерства кінця ХХ сторіччя, в тому числі і в умовах утвердження української незалежної держави, засвідчують безперечну значущість виділених Максом Вебером якостей. Так, наприклад, спроможність приймати відповідальні рішення — найважливіший атрибут діяльності будь-якого сучасного політика державного рівня. Не кожен політик здатний гармонійно поєднувати зростаючу владу і зрослий обсяг відповідальності за свої вчинки. А звідси і численні факти безвідповідальних заяв, рішень і дій. Люди, наділені колосальною владою, часто поведуться в політиці як демагоги-користолюбці, а то й державні злочинці. Це засвідчує відсутність державного мислення у лідерів, котре виявляється, перш за все, наявністю у політика твердих переконань і настанов при оцінці політичної

ситуації з позицій загальнодержавних інтересів і прийняття на їх основі відповідальних рішень.

Постійні зміни в суспільно-політичному житті висувають дедалі нові і нові вимоги до особи лідера. Тому сучасна політологія доповнює характеристику моделі сучасного політичного лідера такими важливими рисами: високий інтелект, професійна компетентність, виражена схильність до суспільної діяльності, інноваційність мислення, вміння генерувати ідеї, приймати політичні рішення і впроваджувати їх у життя, послідовність принципів і переконань за достатньо розвинутої готовності до сприйняття альтернативних думок, сильна воля, цілеспрямованість, наполегливість, непохитна віра у правильність обраної мети тощо.

Ключові якості і здібності сучасного політичного лідера визначив відомий політолог В.А. Мальцев. Першою необхідною якістю політичного лідера, вважає вчений, є здатність кваліфіковано акумулювати й адекватно виражати у своїй діяльності інтереси широких мас. Для цього в наш час потрібні широкі наукові дослідження, наукова експертиза найбільш гострих проблем регіону, дій того чи іншого суб'єкта політичної боротьби. Без глибокого знання проблем, рівня життя, інтересів різних спільнот, громадської думки важко претендувати на роль політика навіть місцевого масштабу.

Другою принципово важливою здатністю лідера, яка виділяє його з середовища людей, є його інноваційність, тобто здатність постійно висувати нові ідеї. Від політичного лідера вимагається не просто збір, інвентаризація і кодифікація інтересів мас, а саме їх новаторське усвідомлення, розвиток і корекція.

Інноваційність, конструктивність мислення політика найрельєфніше виявляється в його політичному кредо, вираженому в програмі, платформі. Всі відомі політичні лідери увійшли в історію завдяки новизні, оригінальності своїх програм (Ф. Рузвельт, Дж. Кеннеді, М. Тетчер та ін.). Альфою та омегою сильної інноваційної платформи є головна, рельєфно визначена мета, здатна оптимально об'єднати інтереси і забезпечити підтримку найрізноманітніших

груп і громадських об'єднань.

Характерна помилка багатьох сучасних лідерів — підміна мети засобами її досягнення. Так було в історії не раз, і ця історія продовжується в сучасних умовах на макро- і мікрорівнях. Мета — добробут і вільний розвиток народу, а засіб — демократія і ринок. Але найчастіше ці засоби сьогодні розглядаються як мета. Безумовно, що глибока розробка механізмів досягнення поставлених цілей є важливим елементом діяльності політичного лідера. Але в жодному разі не можна змішувати цілі і засоби. Політична програма лідера має бути сильною і мотиваційною, давати чітку відповідь виборцю: які переваги, економічні, соціальні і духовні блага одержить він особисто, його родина, колектив у разі успішного виконання програми лідера.

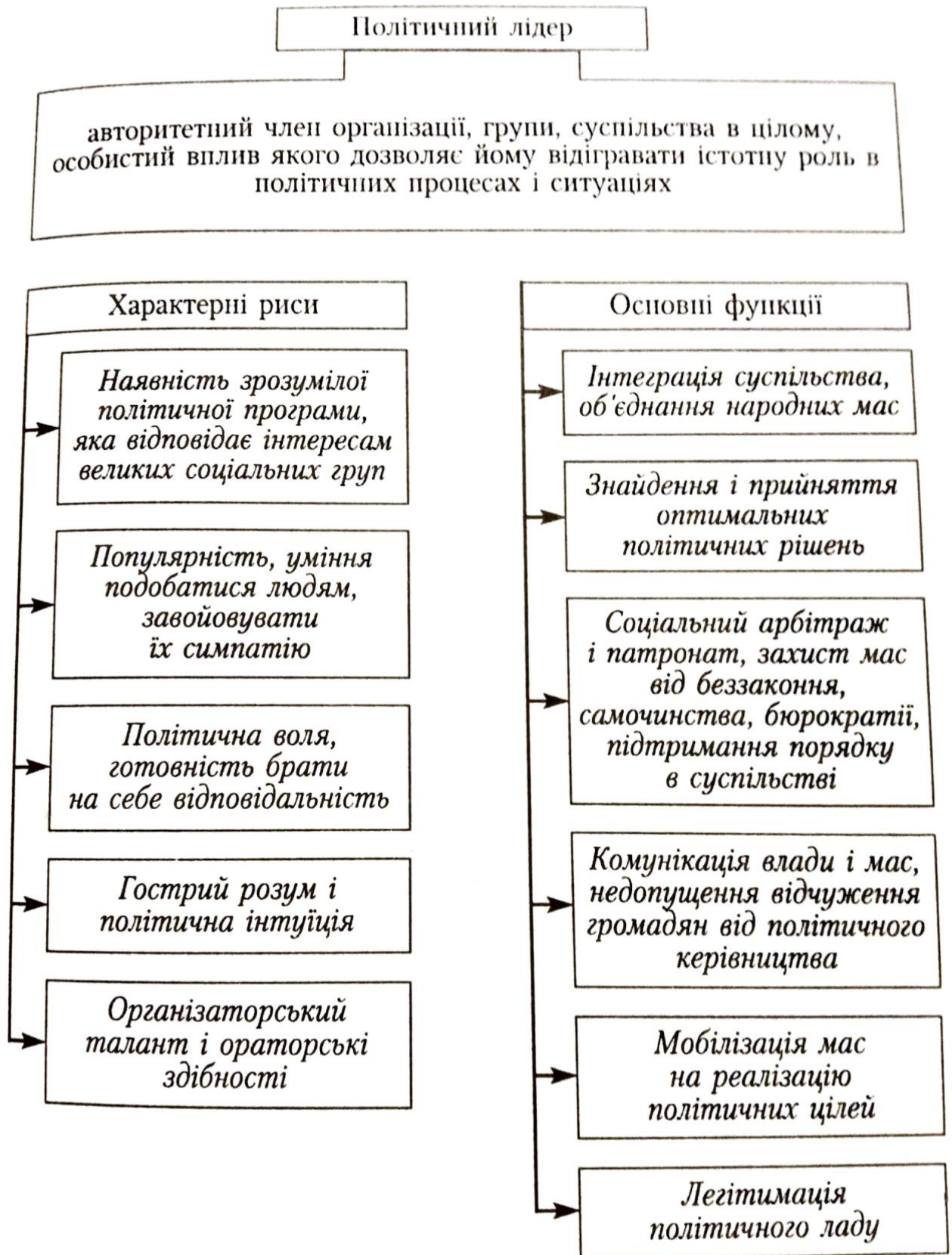
Важливою якістю політичного лідера є його політична поінформованість. Політична інформація характеризує, перш за все, стан і очікування різних соціальних груп і інтересів, за якими можна судити про тенденції розвитку їх взаємовідносин між собою, з державою і різними громадськими інститутами. Політична інформація є необхідною, насамперед, для врахування стиків інтересів соціальних груп, регіонів, націй і держави в цілому. Важливе значення має також лексикон політичного лідера. Професійний лексикон більшості сучасних політичних лідерів застарів або забарвлений сучасними термінами без глибокого розуміння цих термінів.

Сьогодні говорити державною мовою командно- адміністративної системи безперспективно й архаїчно.

У лідера має бути відчуття часу. Це відчуття можна висловити простою формулою: «Бути політиком — значить своєчасно вживати заходів». Лідер, який йде на компроміс раніше певного часу, втрачає авторитет. Лідер, який йде на компроміс із запізненням — втрачає ініціативу і взагалі може зазнати поразки. Тому у виграші лише ті лідери, які гостро відчувають плин політичного часу і все роблять вчасно.

Лідер, як і будь-який інший суспільний товар, створюється попитом, ринком, а не навпаки. Варто лише «залежатися», тобто не відчувати змін

політичних умов, кон'юнктуру, до якої вже запізно пристосуватися, і він стає або посміховиськом, або нещастям для своєї організації, країни²².

До основних функцій лідера, які характеризують його соціальну роль, слід

²² Мальцев В.А. Основы политологии. - М.,1998. - с. 382-386.

віднести такі:

1. Інтеграція суспільства, об'єднання мас. Лідер покликаний втілювати в собі і представляти у взаємовідносинах з іншими державами національну єдність, об'єднувати громадян довкола спільних цілей і цінностей, бути прикладом служіння народу, державі, Вітчизні.

2. Знайдення і прийняття оптимальних політичних рішень. І хоч лідери не застраховані від помилок, все ж саме здатністю знайти більш оптимальні вирішення суспільних завдань виправдовує їх перебування на керівних посадах.

3. Соціальний арбітраж і патронат, захист мас від беззаконня, самочинства бюрократії, підтримка порядку і законності через контроль, відзначення і покарання.

4. Комунікація влади і мас. Зміцнення каналів політичного відчуження громадян від політичного керівництва. В умовах складної і багато східчастої ієрархії влади, її бюрократизації ця функція є особливо важливою.

5. Мобілізація мас на реалізацію політичних цілей. Лідер покликаний охороняти народні традиції, своєчасно помічати паростки нового, сприяти прогресу суспільства.

6. Легітимація влади. Коли політичний режим не може знайти свого виправдання в історичних традиціях і демократичних процедурах, то він змушений шукати його в особливих якостях харизматичних лідерів.

Враховуючи значення політичного лідерства в житті суспільства, слід зауважити, що досить важливою і складною є проблема формування політичного лідера та ефективних механізмів лідерства. Тут усе важливо — особливості макро- і мікросередовища, виявлення (стихійне або свідоме) лідерів, їх підбір, визначення форм, методів та засобів формування політичної орієнтації, шляхів залучення до активної політичної діяльності, формування власної команди, вироблення програми діяльності, політичний маркетинг, формування іміджу тощо.

6.2. Типологія, тенденції розвитку політичного лідерства

Розумінню проблеми політичного лідерства сприяє знання типологізації цього феномена. Складність і багатоманітність суспільно-політичного розвитку, політичних процесів і політичної діяльності, різноманітність індивідуальних властивостей зумовлюють багатоманітність типів лідерства. В науковій літературі мають місце різні варіанти типологізації політичного лідерства, які ґрунтуються на різних критеріях.

Одна з перших спроб типологізації лідерства належить М. Веберу. З огляду на типи легітимного володарювання він виділив три основні типи політичного лідерства:

1. Традиційне лідерство, засноване на вірі як правителів, так і підлеглих в те, що влада є законною, оскільки спирається на авторитет освячених і непорушних традицій і звичаїв, їх наслідування. Цей тип лідерства становить основу існування будь-якої спадкової влади.

2. Раціонально-легальне або бюрократичне лідерство, що ґрунтується на вірі в законність раціонально встановлених правил і процедур обрання лідера і в його ділову компетентність. Цей тип лідерства відповідає республіканським формам правління Нового і Новітнього часів. Його характерними ознаками є наявність процедур обрання, відповідність особистості претендента бажаному набору професійних якостей, конкурентність та періодичність змін лідерів.

3. Харизматичне лідерство, що ґрунтується на ірраціональній вірі в надзвичайні, надприродні, недоступні для інших богоявлені якості правителя, які надають йому можливість і неформальне право підкоряти собі маси («харизма» — винятковий, містичний Божий дар). Харизматичне лідерство характеризується режимом необмеженої влади лідера, яка ґрунтується на ідеї служіння мас інтересам суспільства і держави, уособлених персоною лідера; повною особистою відданістю і довірою, викликаними наявністю у лідера якостей пророка, месії, вождя; не критичним ставленням мас як до лідера, так і

до його політики. Як свідчить історія, умовою харизматичної влади є не лише фанатична відданість лідеру. «Харизма» досить часто в нинішніх умовах має формально-юридичну захищеність у вигляді процедур канонізації постаті вождя, президента, висування «батька нації і народу» тощо.

Характеризуючи вищезазначені типи лідерства, М. Вебер підкреслював, що якщо перші два типи притаманні стабільним соціальним спільнотам, то харизматична влада завжди виникає на переломних етапах розвитку суспільства, пов'язаних із радикальною зміною соціально-економічних структур, культурно-ціннісних орієнтацій, активізацією масового ентузіазму. Харизматичне лідерство несе в собі заперечення минулого державного досвіду, ідею революційності і месіанізму. Однак у процесі об'єктивної стабілізації воно може набувати рис традиційного та бюрократичного типів.

Для більш детального аналізу проблем типології лідерства в сучасній політичній науці застосовуються такі критерії: функції та роль лідера в суспільстві, стиль та методи діяльності, ціннісні орієнтації, характер участі лідерів в організації політичної влади, масштаб і рівень їх діяльності тощо.

Застосовуючи критерії функцій та ролі політичного лідера в системі владних відносин, цікаву класифікацію запропонувала відома західна політологиня М. Герман. Згідно з її класифікацією лідери поділяються на:

- лідер-прапорносець, що відрізняється власним баченням дійсності, має власну мету, веде за собою людей, визначає характер політичної діяльності;
- лідер-«комівояжер» (службовець) — смисл своєї діяльності він вбачає у вираженні і задоволенні інтересів своїх послідовників;
- лідер «пожежник» — його діяльність — це ланцюг реакцій на постійні зміни умов, ситуацій;
- лідер-«маріонетка» — ним керують його послідовники.

Подібну типологію політичного лідерства застосовує і Р. Такер, виділяючи лідерів «реальних» та «менеджерів». Перші — це лідери-герої, революціонери, реформатори. Другі — ті, що майже не впливають на хід подій.

Проаналізувавши стиль політичної поведінки американських президентів, професор Дж. Фарбер запропонував чотири можливих стилі реалізації лідерських обов'язків:

- активно-позитивний стиль, орієнтований переважно на продуктивну діяльність, раціональне розуміння лідером своїх обов'язків і здібностей, кола своїх можливостей;
- активно—негативний стиль, зорієнтований на задоволення власних амбіцій, властолюбства, честолюбства;
- пасивно-позитивний стиль, орієнтований на збереження лідером своїх попередніх ціннісних орієнтирів, уявлень і кола прихильників, які змушують лідера приймати політичні рішення в межах існуючих традицій;
- пасивно-негативний стиль передбачає мінімальне виконання лідером своїх обов'язків в межах панівної системи думок і відносин. Для такого лідера характерне або передоручення ведення справ своєму оточенню, або прийняття імпульсивних, неспродуманих рішень.

Застосовуючи ці критерії, Р. Стогділ виділив такі типи політичного керівництва: авторитарний, переконуючий, демократичний, інтелектуальний, виконавчий. Найбільш поширеною в політології класифікацією за стилем є поділ лідерства на авторитарний та демократичний.

Оскільки в лідерстві завжди виявляються певні ціннісні орієнтації, то його типологія часто здійснюється на основі ставлення лідера до панівних у суспільстві культурних та ідеологічних цінностей. За таким принципом лідерів поділяють на такі типи:

- лідер-консерватор, діяльність якого спрямована на відродження та збереження усталених цінностей і традицій, норм і правил соціальної поведінки;
- лідер-ліберал (реформатор), який, не відкидаючи панівні цінності, прагне внести до них певні зміни відповідно до вимог часу політичної ситуації. Це лідери партій ліберального і соціал демократичного напрямів;
- лідер революціонер, діяльність якого спрямована на заперечення

існуючих цінностей і утвердження нових. До цього типу відносяться керівники революційно-демократичних, комуністичних, анархістських партій;

- реакціонер, який відстоює застарілі цінності і традиції. Це, як правило, вожді ультраправих і ультралівих партій, які тяжіють до тоталітаризму та диктатури.

У теоретичній та практичній політології поширений поділ лідерства на формальне і неформальне за критерієм характеру участі лідерів в організації суспільно-політичного життя. Формальне лідерство пов'язане зі встановленими правилами висування і призначення лідера-керівника. Неформальне — виникає як результат особистих взаємин лідера з певною спільнотою на основі завоювання власного авторитету. На цій основі в політологи розрізняються поняття «лідер» і «керівник». Різниця між політичним керівником і лідером полягає в тому, що керівник, як правило, призначається «зверху» а лідер висувається стихійно, «знизу». Звісно, в деяких випадках керівник може бути може стати і неформальним лідером. Проте керівник часто не має необхідних якостей лідера. Це, як правило, «номенклатурщик», слухняний рупор «верхів».

Велике значення має здійснення типології за масштабом лідерства. Розрізняють лідерів загальнодержавного, регіонального і місцевого рівнів, а також лідерів певних класів, груп, етнічних спільнот. Одним із складних і важливих аспектів, пов'язаних із типологізацією політичного лідерства, є проблема вождизму. Вождизм слід розглядати як різновид політичного лідерства, характерний для заідеологізованих, жорстко організованих (тоталітарних) суспільств, що має своїм виявом певний тип владних відносин і ієрархію установ влади корпоративного характеру. Це тип владних відносин, що ґрунтується на особистій відданості персоні вождя, котрий має нічим не обмежену верховну владу. Характерними рисами вождизму є ірраціональне сприйняття політичних відносин носіями буденної свідомості, харизматизація та атрибутизація вождя. В сучасному світі виявами вождизму виступають месіанізм, теократизм, непотизм, клієнтелізм, трайбалізм тощо.

Завершуючи розгляд проблем типологізації політичного лідерства, слід

зазначити, що типів лідерства у чистому вигляді не існує. Вивчення різних методик типологій політичного лідерства виявило взаємопереплетеність типів. Це потребує застосування конкретно-історичного підходу при їх дослідженні. Однак і на цій основі неможливо знайти остаточних відповідей на безліч питань, пов'язаних із типологією політичного лідерства, сутністю, функціями та тенденціями його розвитку, пріоритетністю тих чи інших типів. Це зумовлюється тим, що, з одного боку, лідерство є творчим процесом, і кожен лідер виступає творцем власного стилю, власної політичної програми і шляхів її здійснення а з іншого — лідерство значною мірою залежить від рівня розвитку суспільства, його типу, політичного устрою, політичного режиму рівня розвитку політичної культури і свідомості мас, історичних та національних традицій.

Серед сучасних політологів не існує єдиної думки щодо пріоритетності певного типу лідерства в умовах сучасного світу. Одні, як, наприклад, американський вчений Д. Белл, вважають, що умови сучасного постіндустріального, технотронного, інформаційного демократичного суспільства потребують лідерів демократичного типу, лідерів-професіоналів, експертів, меритократів. Інші ж небезпідставно доходять висновку, що нинішня доба — це доба харизматичного лідерства. На думку багатьох фахівців, саме харизматичний лідер здатний вивести сучасну цивілізацію з кризового стану, подолати наступ бюрократизації та масовізації суспільних відносин, суспільну «атомізацію», відчуженість від політики і держави.

Отже, проблема політичного лідерства є складною, багатогранною та багатовимірною. Тільки застосування комплексу різних методів дослідження уможливилює опанування усіх граней політичного лідерства.

Література

1. Бебик В.М. Еліта, елітарність, лідерство // Віче. - 1993. - № 7.
2. Блондель Ж. Политическое лидерство. Путь к всеобъемлющему анализу. - М.,1992.

3. Донцов Д. Дух нашої давнини. – Дрогобич, 1991.
4. Кухта Б., Теплоухова Н. Політичні еліти і лідерство. – Львів, 1995.
5. Липинський В. Лист до братів-хліборобів. - Київ - Філадельфія, 1995.
6. Михельс Р. Вожди и массы // Диалог. - 1990. - № 3, 5, 7, 9.

Лекція 7. Політичні еліти та лідерство в сучасній Україні

7.1. Елітизм в Україні. Періоди занепаду та відродження української еліти

Проблеми формування політичної еліти в Україні мають глибокі історичні корені, тісно пов'язані із процесом українського націо- та державотворення. Вони є складними, суперечливими і дискусійними. Внаслідок історичних драм та катаклізмів, які пережила Україна від часів Київської давньоруської держави, і вже до кінця ХХ століття, відбувався процес, який характеризується періодами активного формування еліти українського народу та періодами згасання, нищення, вимирання та нового відродження. Така циклічність елітотворення в Україні пов'язана із процесами втрати державності, що засвідчує ту важливу роль, яку еліта відіграє в життєдіяльності суспільства. Дані проблеми ще потребують глибоких наукових досліджень і обґрунтованих висновків для того, щоб сучасний, новітній етап творення суверенної української нації і держави не спіткала доля попередніх українських еліт.

Із кута зору історичного розвитку в українській політичній науці мова ведеться про декілька генерацій української еліти:

- 1) становлення і розвитку князівсько-боярської еліти (IX - XII ст.);
- 2) розпаду і занепаду князівсько-боярської еліти (XIII - XVI ст.);
- 3) формування, зміцнення і занепаду козацької еліти (XVII - XVIII ст.);
- 4) формування і занепаду народницької еліти (XIX - початок ХХ ст.);
- 5) українська радянська еліта (20-80-ті роки ХХ століття);
- 6) становлення нової еліти незалежної України (90-ті роки ХХ - перша третина ХХІ ст.).

З приводу нерівномірного та суперечливого характеру елітотворення в Україні, серед вітчизняних дослідників мають місце різні точки зору. Одна із них полягає у ствердженні тенденції, сталості і безперервності. Так, один із

фундаторів дослідження українського елітотворення Дмитро Донцов вважає, що «вся наша історія, аж до половини XIX віку, свідчить, що ідея ієрархічності, кастового укладу суспільності була непорушним правилом нашого національного життя».

Інша точка зору полягає в запереченні сталої традиції елітизму. Вона характерна для українських лібералів і соціал-демократів. Крайня позиція полягає у ствердженні ідеї чужості українства принципу елітизму. Наприклад, Україна без пана і холопа П.Куліша.

Широко розповсюджена в сучасній українській політичній думці ідея циклічності розвитку української еліти. Прибічники цієї позиції вважають, що українська еліта розвивалась певними замкнутими циклами, які умовно пов'язуються з періодами набуття і втрати Україною власної державності. Згідно даної точки зору виділяються наступні періоди в розвитку української еліти:

- перший — це період Київської та Галицької держав (IX-XIV ст.);
- другий — включає XVII-XVIII століття - козацька еліта;
- третій — середина-друга половина XIX століття - період національного відродження. Народницька еліта;
- четвертий — радянська партноменклатурна еліта;
- п'ятий — сучасна посттоталітарна еліта.

Поділяючи дану точку зору відомий український культуролог і публіцист Вадим Скуратівський в статті «Історична ритміка української еліти» вказує на регресивний характер розвитку українського елітизму. Ця регресивна тенденція виглядає на його думку наступним чином. Перша генерація проіснувала приблизно 300 років. Друга 150 років. Третя і четверта генерації — народницька і партноменклатурна — по 75 років.

Будучи занепокоєний такою регресивною тенденцією українського державотворення, автор звертається до сучасної генерації української еліти і українського народу із закликом зробити все можливе, щоб покласти край такому розвитку подій. Охарактеризована регресивна тенденція розвитку

української еліти на думку Д. Донцова була зумовлена, безперечно, не тільки її внутрішніми вадами, але і зовнішніми чинниками, зокрема, загарбницькою імперіалістичною політикою з боку Росії. Розв'язана новітнім диктатором путіним і його «руським миром» людиноненависницька війна має за мету знищити не тільки нове покоління української еліти, але і українців як суверенний народ. Історія поставила перед українством новий виклик. Наскільки адекватною є відповідь на нього, про це піде мова у другому питанні лекції.

7.2. Сучасна українська еліта: етапи та тенденції розвитку

Із проголошення у 1991 році України як незалежної суверенної держави та обранням українським народом шляху свободи і демократії було покладено початок формуванню новітнього циклу українського елітотворення. Одночасно, зважаючи на важливу роль в державотворчому процесі, політичної еліти відбувається прискіпливе дослідження нинішньої генерації української еліти, її природи та особливостей у політичній та інших суспільних науках.

З цього часу і по сьогодні, серед українських філософів, політологів тривають гострі дискусії з приводу того, що собою являє сучасна українська еліта і чи є вона? Наскільки її діяльність відповідає інтересам українського народу і держави? Які основні тенденції її розвитку та яким чином покращити механізми рекрутування тощо? Представники лівих та ліво-ліберальних поглядів, а також так звані, «друзі українського народу», колаборанти, зразка Табачника, Медведчука та Рабіновича вважають, що здобувши державну незалежність і суверенітет Україна не мала політичної еліти. Суверенітет України розглядається «п'ятою колоною» як своєрідний подарунок українському народу з боку Росії.

Інша точка зору, яку поділяє переважна більшість українських науковців, зокрема академік М. Михальченко, полягає в тому, що політична еліта України з розбудовою незалежності «не впала згори», а є похідною від радянської

номенклатури, яка в подальшому поповнювалась і максимально зрощувалась з бізнесовими і кримінальними структурами, являючи собою посттоталітарну еліту. Демократична частина нової генерації еліт сформована в середовищі української інтелігенції, ідеологічними цінностями якої були ідеї незалежності, боротьби проти комуністичного режиму, хоч і відіграла величезну роль в утвердженні суверенітету нації та держави, однак виявилась недостатньо дієспроможною, щоб замінити «старих» панів.

Так сталося, що владні структури заповнила її мімікривана частина, оскільки саме вона виявилася більш дієздатною і ближчою до інтересів більшості населення України, а ніж демократична еліта. Підтвердженням цього стало обрання Президентом України саме Л. Кравчука, а не В. Чорновола.

На думку багатьох українських політологів номенклатурна еліта радянського періоду після 1991 року здійснила безболісний перехід від комуністичного тоталітаризму до посткомуністичного тоталітаризму. Досяглося це шляхом рекрутування до лав номенклатурщиків більшості конформістських лідерів контреліти та завдяки своєчасній заміні політичних гасел на позиції суверен-самостійників представлених Народним Рухом України. Для цього активно використовувалась як націоналістична ідеологія, так і особливо ідея В. Липинського про циркуляцію старих і нових панів. Таким чином діяла переважна частина старої еліти, яка вчасно переорієнтувалась, перейшовши на позиції незалежності.

Іншим наслідком якісних змін після проголошення незалежності України стала масова трансформація колишньої номенклатури в нову еліту шляхом конвертації старих посад в економічну та політичну владу. Серед старої еліти, яка досить успішно трансформувалася в нову під національно-демократичними гаслами і символами основну частину склали директори заводів і промислових підприємств, агрофірми, голови колгоспів і радгоспів, різноманітних постачальних баз тощо.

В період президентства Л. Кравчука провідною силою були директори підприємств, яких прийнято було називати «червоні директори». Виразником їх

інтересів на той час стала Українська спілка промисловців і підприємців (УСПП). Будучи її керівником Л. Кучма у 1994 році здобув посаду Президента України. У період президентства Л.Кучми відбувається зрощення політики і бізнесу, формування такого соціально-політичного явища, як кучмізм. В цей же час формується і набирає сили така елітна група, як фінансова. Виникає значна кількість різноманітних банків. Для керівництва ними ще в часи М.Горбачова, бувший секретар Компартії України, а згодом СРСР створював бізнес-школи для керівників комсомольської гвардії. Частина створених банків не витримували конкурентної боротьби і зникали, інші об'єднувались у більш потужні і зростаючись з господарською елітою перетворювались у господарсько-фінансові клани. Господарсько-фінансові клани стали набувати дедалі значущої ваги в суспільстві. Вони починають активно впливати на політику лобіюючи в нелегальний спосіб свої інтереси, у парламенті, уряді, президентському оточенні. Сформовані клани, являють собою строкаті структури. До них входять частково нові господарі життя, які розбагатіли в період першопочаткового накопичення капіталу, кримінальні групи, а також здебільшого ті, хто за радянських часів складав номенклатурний клас. Переплетення та зрощення егоїстичних кланових інтересів, призвело до утвердження в Україні олігархічної влади. Низький інтелектуальний і культурний рівень владарюючого політичного класу, брак адекватних вимог часу професійності компетентності, нехтування інтересами українського народу та загальнодержавними інтересами призвело до всезростаючого відчуження політичної влади від переважної більшості населення, втрати її легітимності, тобто авторитету і довіри мас.

Структуроутворюючим елементом політичної системи в Україні стають політико-економічна корупція і клієнтелізм, що пронизує взаємовідносини між центральними і місцевими органами влади, між різними прошарками всередині органів влади та між окремо взятим індивідом і владою (місцевою, центральною). Клієнтелізм стає засобом монополізації контролю над системою відносин «патрон-клієнт», власне засобом здійснення олігархічного правління в

державі. Для такої системи влади не існує і ніяких перешкод, ніяких моральних, етичних і соціальних норм, які вони не зважилися б порушувати. В умовах прогресуючої моральної, економічної, політичної кризи груповий егоїзм витісняє потребу забезпечення національних інтересів. Надприбутки отримані шляхом розкрадання і розпродажу власності держави та пограбування власного народу становить основну мету досягнення і утримання влади. В цьому суть аксіоми про те, що всяка влада розбещує, а абсолютна влада розбещує абсолютно. Дбаючи про власний егоїстичний інтерес ця меншість формує загальноприйняті в їх середовищі норми кругової поруки, власну «мораль», особливу масову культуру. Основним ґрунтом на якому базується і зростає її влада це тіньова економіка і корупція.

Сенс кланової політики полягає не тільки в ігноруванні суспільними і державними інтересами, а й в запеклій міжкласовій боротьбі за державну владу. Головними засобами боротьби за владу є підкуп, шантаж, війна компроматів у ЗМІ, змова, терористичні акти та інші, включаючи вбивства на замовлення. В політологічній літературі прийнято вважати, що за президентства Л. Кучми були сформовані і вели жорстоку боротьбу чотири основних клани – ВПК, Дніпропетровський, Донецький паливно-енергетичний та банківсько-фінансовий.

Саме ці клани і утвердили олігархічну владу в Україні. В свій час один із представників Дніпропетровського клану, колишній прем'єр-міністр П. Лазоренко змушений був визнати наступне: «Скажу відверто – ми маємо всі підстави стверджувати, що формується і зміцнюється криміналізована економічна еліта, яка прагне влади. Економічний криміналітет вишукує, і не безуспішно, посадових осіб, які б захищали їх інтереси у функціонуванні тіньової економіки, відмиванні грошей». Лазоренко добре знає, що говорить, бо сам був виразником інтересів клану і всю його систему знав зсередини. Події навколо экс-прем'єра П. Лазоренка та його оточення стали яскравим прикладом жорсткої боротьби кланів за державну владу. Міжкланова і внутрішньокланова боротьба за владу приводила знесення центральної та зростання регіональних

еліт. Посилення влади, регіональних еліт було зумовлене маргінальністю посттоталітарного українського суспільства, його світоглядною та цивілізаційною роз'єднаністю, які свідомо впродовж трьох з половиною століть насаджувались Імперською Росією.

Великий друг українського народу, американський, а згодом український громадянин, що присвятив своє життя дослідженню голодомору в Україні, його причин і наслідків Джеймс Мейс вважав, що: «Трагедія незалежної України в тому, що домінантною силою стала не національна, а територіальна еліта, представники якої зберігають усі звички традиційної номенклатури»²³.

Апогеєм жорстокої боротьби кланів за державну владу стали Помаранчева Революція та Революція на Майдані, які явили собою нові етапи становлення українського державо- та елітотворення.

Розглядаючи процес елітотворення в Україні від часу здобуття незалежності по 2006 рік М. Шульга виділив чотири етапи становлення національної еліти в незалежній Україні:

I. 1989-1994 рр. – етап конвертації політичного і адміністративного капіталу в економічний. Цей етап характеризується формуванням нової еліти поруч зі старою – номенклатурною. Відбувається накопичення капіталу кримінальними структурами.

II. 1994-2000 рр. – формування владно-економічних кланів, які об'єднують в собі кримінальні елементи, стару і нову еліту. Клани вступають в жорстку боротьбу за контроль над державною владою.

III. 2000-2004 рр. - криміналізація владної еліти. Виникнення потужних олігархічних кланів. Відбувається зрощення влади і капіталу.

IV. З 2004 р. – характеризується розколом владної еліти, протистояння великих власників з центральною владою за звільнення від патронажу державного керівництва²⁴.

²³ Газета «День». № 29-30, 18-19 лютого 2011 р.

²⁴ Микола Шульга. Етапи становлення політичної еліти в Україні в роки незалежності. М. Шульга. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2006 р. Вип 4. С.24-27.

А. Береза також виділяє чотири етапи, але в дещо іншому часовому вимірі, покладаючи за основу зміну форми державного правління: 1) 1990-1994 рр.; 2) 1995-2004 рр.; 3) 2004-2009 рр.; 4) з 2010 р.

Перші два етапи автор пов'язує із створенням інституту президента та запровадженням президентсько-парламентської республіки в Україні. Характерними рисами цього етапу А. Береза вважає відсутність чіткого розмежування повноважень гілок влади, їх неузгодженість та брак знань у тогочасної еліти механізмів та принципів демократичного устрою, що спричинило боротьбу між президентом і прем'єр-міністром за пріоритетність у системі владних відносин та прийнятті найважливіших політичних рішень. Посилення авторитаризму у президентській владі, спричинило невдоволення в рядах правлячої еліти, і розколу на два основні табори – проросійський та проєвропейський.

Третій етап пов'язують із Помаранчевою революцією та конституційною реформою, межею якої стала зміна форми правління на парламентсько-президентську. Проте, на думку, вченого це призвело до фактичного двовладдя в Україні та до створення затяжної політичної кризи і ще більшої деконсолідації еліти.

На четвертому етапі було повернуто президентсько-парламентську форму правління, але із збільшеними прерогативами президента²⁵. До чого це призвело нам добре відомо – до Майдану і втечі зрадника національних інтересів, четвертого президента В. Януковича. Оскільки праця А.Берези була надрукована в 2012 році, то подальші періоди трансформації правлячого класу автором не могли бути охоплені.

Еволюція сучасного елітотворення в Україні під різним кутом зору досліджувалась багатьма іншими вченими. Так, Б. Кухта розглядає проблему елітотворення під кутом зору етнополітології. Він дотримується відомої позиції, що успішність розвитку етносів і націй, залежить від стабільності

²⁵ Береза А. Реформування публічної влади: сучасні концепції та політична критика. Київ, 2012.

політичної еліти як суб'єкта державотворення. Здобуття етносом державності супроводжується виділенням в ньому керівної групи – еліти, яка проходить зі своїм етносом усі етапи становлення і розвитку і є його невід'ємною частиною. Б. Кухта віддає перевагу суб'єктивному чиннику. Він наполягає, що елітарність – це панування професіоналізму, індивідуалізму, яскравих особистостей, кращих людей, які здатні вивести Україну із кризи.

Дослідження процесу формування політичної еліти незалежної України, виокремлення в ньому певних періодів і етапів має велике значення, оскільки дає можливість зрозуміти: якою вона є?; в чому її сутність?; які тенденції в її становленні привалювали?; як змінювалась її природа та структура?; чи можна вважати її національною політичною елітою? На різних етапах її розвитку сутність еліти визначалась різними термінами і поняттями. Зокрема такими як: посттоталітарна еліта, неономенклатурна еліта, кланово-олігархічна еліта, клептократія, еліта химерів (О.Пахльовська).

Більшість українських дослідників взагалі вважають недоречним вживати поняття «національна політична еліта» через, його невідповідність критеріями елітності та українській дійсності. Тому у вітчизняній політичній науці поняття «політична еліта» замінюється поняттям «політичний клас», під яким розуміють всіх, хто має відношення до управління державою і використовує державну владу у вузькогрупових інтересах. В політологічній літературі, мають місце різні тлумачення політичного класу. Найбільш вдалим є визначення поняття «політичний клас» М. Головатим, який вважає, що він має формальний статус в суспільстві, не пов'язаний із суспільним визнанням. Це здебільшого професійні функціонери, які обіймають вищі посади в державі та працюють не в загальнодержавних інтересах, а насамперед відстоюють особисті інтереси та інтереси кланово-олігархічних груп. Під таким кутом зору відома українська філософія і письменниця О.Забужко стверджує, що сучасна українська еліта є, а ні національною, а ні політичною. Можна погодитись з такою думкою, бо дійсно політичний правлячий клас в Україні ще не є виразником національних інтересів, а політичні рішення приймаються клановими олігархічними групами.

Оригінальні думки висловлює, з цього приводу, відомий український вчений та державний діяч Володимир Горбулін. Він вважає, що в Україні ніколи не вистачало бажаючих владарювати. І сьогодні маємо багато знаних, але мало покликаних. Однією із найактуальніших проблем, підкреслює Горбулін «...залишається концептуальна пустота і влади, і опозиції. На жаль до сих пір в Україні не сформований такий світогляд, який відповідав би особливостям епохи і міг би служити основною рисою державної програми, яка б була зрозумілою і прийнятною для більшості населення.» В державі, вважає він, повинні функціонувати, щонайменше чотири різновиди еліт, кожна з яких буде робити свій внесок в досягнення суспільного прогресу. Культурна еліта – філософи, наукові працівники, творча інтелігенція, релігійні діячі – визначають світоглядні перспективи розвитку. Еліти менеджерів – спеціалісти управління і верхівка контрольованої бюрократії – здійснює розгортання цих погоджених перспектив в реальних параметрах. Фінансово-промислова еліта – провідні підприємці і фінансисти – забезпечують конкретні проекти фінансами і технічними можливостями. І, на кінець, політична еліта, чиє завдання – вибір певної стратегії зі спектру можливих і відповідальність за конкретні етапи її впровадження. «Ця піраміда сил – вважає В. Горбулін. - повинна працювати як на найвищому державному рівні, так і на рівні окремих міст, районів і областей»²⁶.

Характеризуючи сучасну українську еліту як правлячий політичний клас кожен із науковців пропонує свої рецепти формування в ній якостей національної та демократичної.

Л.Кочубей вважає, що підвищення якості політичного класу в Україні може бути забезпечене такими чинниками, як зміна виборчої системи зі змішаної на пропорційну з відкритими списками, подолання зрощення бізнесу і політики, клієнтелізму, непрофесійності й безвідповідальності.

Значна кількість дослідників, як наприклад О.Корнієвський перспективу оновлення політичного класу вбачають в розбудові потужного громадянського

²⁶ Володимир Горбулін «Держава і особистість». К.,2016. С.284.

суспільства і альтернативи цьому шляху не бачать. Для цього потрібно законодавчо закріпити відкритість ротаційних спроможностей. Інші уповають на департизацію системи добору управлінських службовців, введення іспитів на зайняття державних посад, створення експертних комісій і комісій доброчесності тощо.

Б.Кухта найкращим шляхом формування державницької еліти вважає реформування і вдосконалення освітньо-культурної сфери. Він пропонує створення національної, державної програми формування політичної еліти. Це могла би бути довгострокова програма, що базувалась би на певних результатах масових тестувань, соціологічних досліджень, і складала б нову модель освітньо-виховного процесу в Україні. На його думку: «В основу її повинні лягти ідеали й вартості індивідуалізму, культу особистого успіху, в рамках права, прагнення до лідерства, змагання. Діти повинні виховуватися в атмосфері конкурентності, здорової боротьби за першість. Тому для таких закладів, де формуватимуть елітарні політичні верстви, повинна вестися освітянська виховна політика заснована на апологетиці індивідуалізму, раціоналізму, прагматизму. Там повинен бути поставлений заслін слов'янським сентиментом, пережитком общинної, козацької демократії, колективності і колегіальності»²⁷.

Не заперечуючи важливості ролі культурно-освітньої сфери у формуванні аристократичності, елітності в українському суспільстві не можна не помітити крайнощів в рецептах Бориса Кухти. Ми уже дещо говорили про це, розглядаючи методологічні засади елітизму, зокрема, психологічні концепції інстинктивістів. На мій погляд автор пропонованої програми формування еліти, не врахував зміни характеру елітності і лідерства в постіндустріальному суспільстві, про що ми також вели розмову в темі політичне лідерство і сьогодні продовжуємо.

²⁷ Кухта Б.Л., Теплоухова Н.Г. Політичні еліти і лідерство. Львів 1995. С.192.

7.3 Проблема лідерства в сучасній Україні

Однією з найактуальніших проблем від самого початку утвердження України, як самостійної нації і держави стала проблема формування не тільки національної еліти, але й національного лідерства. Як уже неодноразово відзначалось у попередніх лекціях, явище елітизму і лідерства тісно взаємопов'язані, оскільки мають споріднену природу. Як еліта, так і лідерство являють собою персоніфіковані форми організації і самоорганізації суспільного життя. Разом із політичними інститутами еліти і лідерство є невід'ємними атрибутами політики. Потреба в лідерстві особливо зростає в сучасних умовах демократизації всіх сфер суспільного життя. Один із провідних теоретиків еліт Г. Лассвел стверджував, що лідерство являє собою більш демократичне формулювання того ж поняття, що й еліта. Він писав: «Термін еліта використовується в описовій політичній науці для того, щоб окреслити соціальний прошарок із якого вербуються лідери». Й. Шумпетер розвиває ідею елітарної демократії як теорію конкурентного лідерства. Трансформуючи і розвиваючи теорію конкурентної демократії Й. Шумпетера і Р. Даля Дж. Сарторі обґрунтовує пріоритетність нормативного підходу в тлумаченні сучасної демократії, а саме як вертикальної демократії. Він вважає, що сучасна демократія витворює меншості, а не меншість і здійснює володарювання у формі лідерства. На думку Сарторі, саме селективна лідерська демократія є найкращим шляхом удосконалення її якості, досягнення демократичних ідеалів. Свою думку про те, що лідерство потрібно підносити Сарторі базує на твердженнях видатних постатей минулого і сучасності від Фукідіда до Д. Белла. Він пише: «Коли йдеться про античну добу, не хто, як Фукідід нагадує нам, що велич Афін досягла свого розквіту за часів Перікла саме тому, що «завдяки своєму становищу, здібностям та відомій чесності він мав змогу здійснювати незалежний контроль над масою людей»»²⁸. Д. Белл сказав так: «Будь-яка оцінка спроможності суспільства задовольнити свої проблеми залежить... від

²⁸ Джованні Сарторі. Вертикальна демократія. Див: Демократія: Антологія. - К. 2005. с.525

якості лідерства й характеру народу»²⁹. Вищезазначений нормативно-ціннісний підхід до політики акцентує увагу на персоніфікованій природі політико-владних відносин (на відміну від економічних відносин, які мають матеріальну приватно-групову природу, чи правовідносин, які мають переважну інституційну природу).

Шлях українського народу до незалежності, свободи і демократії виявився досить складним, суперечливим і навіть трагічним. Однією із найважливіших причин цього – брак проводу, активної державотворчої меншості. Перманентна політична криза, що супроводжувала формування української держави впродовж 30-ти років в значній мірі викликана нестачею саме загальнонаціональних авторитетів, нездатністю правлячих еліт піднятися до рівня розуміння і реалізації загальнонаціональних інтересів. Переважна більшість дослідників констатує неспростовний факт, що у нас не існує політичної еліти, натомість є правлячий політичний клас. Вона не є ані національною, ані політичною. Використовуючи влучну метафору В'ячеслава Липинського можна сказати, що політичний клас в сучасній Україні дотепер складала переважно сини Хамові, а не Яфетові. Вони «прихватизували» і монополізували власність і владу, перетворивши останню в найприбутковіший вид бізнесу. Відтак, слід наголосити на справедливості висновку В. Горбуліна, що «в українській владній еліті багато знаних, але мало покликаних».

Представники правлячого класу дуже добре усвідомлюють свої кланові олігархічні інтереси і не здатні засвоїти та ідентифікувати загальнонаціональні інтереси. Яскравим свідченням цього є прогресуюча втрата довіри народу до правлячої влади. Відсутність довіри народу до володарюючої еліти створює ґрунт для соціальних конфліктів і потрясінь, які є виявом громадянського невдоволення і вираженням потреби в нових авторитетних лідерах. Внутрішньовидова боротьба олігархічних кланів за владу в Україні впродовж трьох десятиліть набула звіриного характеру війни всіх проти всіх, «чорного» ринку з його новітніми «брудними» технологіями.

²⁹ Там же, с.525.

Помаранчева революція та Революція Гідності стали яскравим виявом протесту проти кланово-олігархічної системи влади. Їх перемога засвідчила зростання в українському суспільстві рівня національної свідомості, що більшість українців віддають перевагу лідерам, які уособлюють демократичний поступ та європейську систему цінностей. Однак лідери революцій, отримавши владу знехтували національними інтересами в угоду егоїстичним кланово-олігархічним і особистим владним амбіціям. Для деяких з них відданість національній справі виявилась стерильною емоційною збудженістю, для інших – інтелектуальною забавою, а для більшості – стрибком до влади і грошей. В результаті замість відданості національній справі – безвідповідальність, замість мужності пристосуванство, замість мудрості – традиційне ментальне самоїдство, замість національних честі і гідності – меншовартість і марнославство, замість надихаючих ідей і віри – чергове зневір'я народу щодо «нових-старих» панів. При владі виявились ті ж самі лідери-маніпулятори, лідери-лиси, які продовжували діяти за принципом «маємо те, що маємо». Як відомо, автора цього вислову в народі так і називали – «хитрий лис». Переважну більшість з цих лідерів благо народу, процвітання України турбували мало. Основним мотивом їх діяльності стала влада заради влади і власності. Нова партія влади виявилась нездатною показати собі і світу ким українці є, і ким маємо бути.

Процес заміни політичного класу в нашому суспільстві непомірно і невинувато розтягнувся в часі. Динамізувати його стара «псевдоеліта» самотійно виявилася невзможною. Потрібні були активні дії громадянського суспільства. Український народ проявляє все більш діяльну участь у виявленні та формуванні народних провідників. На думку завідувача відділу філософії культури, етики і естетики Інституту філософії НАН доктора філософських наук Євгена Бистрицького для Майдану мотиваційною рушійною силою було «проукраїнське відчуття, усвідомлення України як культурної цінності»³⁰. Після Революції Гідності у громадянській сфері відбулися якісні зміни, які

³⁰ Газета День № 52-53, 25-26 березня 2016.

набрали особливого розвитку в умовах розв'язання імперською росією людиноненависницької геноцидної війни проти українського народу. Путінський фашистський режим поставив за мету на практиці довести, що такої нації як українська не було, немає і не може бути.

Весь історичний досвід свідчить, що наймогутнішою зброєю проти будь-якого ворога є загальнонаціональна єдність, консолідація всіх груп і верств навколо своїх лідерів-провідників. Поставлена рашистами в екзистенційному вимірі мета знищити українців привела до протилежного результату. Замість денацифікації вони у відповідь отримали небувалу для попередніх періодів українського державотворення українізацію і героїзацію народу. Переважна більшість всіх його верств, груп, політичних сил солідаризувалася під смислотворчим гаслом «Слава Україні! Героям Слава!». Сьогодні українці засвідчують самі собі і всьому світу, що Україна – це нація героїв. Історія кинула черговий виклик нашому поколінню. Є всі підстави вірити, що відповідь сучасних українців є адекватною, бо лише герої здатні на таке.

Нинішній період українського державотворення має багато спільного із попереднім, більш як столітньої давності. Яскраву характеристику йому дав Симон Петлюра. Голова директорії УНР говорив наступне: «Наша боротьба в історії українського народу буде записана золотими буквами. Ми виступили на арену історії тоді, коли весь світ не знав, що таке Україна. Ніхто не хотів її визнати як самостійну державу, ніхто не вважав нашого народу за окрему націю. Єдиною боротьбою, упертою і безкомпромісною, ми показали світові, що Україна є, що її народ живе і бореться за своє право, за свою свободу й державну незалежність».

Нинішня ситуація в Україні хоч і подібна, проте якісно інша. Сьогодні український народ героїчною боротьбою і кров'ю доводить всьому світу, що він не тільки є, але більше того – він буде. Наше прагнення бути самостійною суверенною нацією і державою отримує підтримку всього демократичного світу. Переважна більшість українців чітко визначилися у своєму цивілізаційному виборі між дикою росією і демократичним майбутнім.

Президент України на рівних спілкується і завойовує авторитет серед інших лідерів держав. Таким чином, ми маємо всі підстави не лише вірити, але і бути впевненими у досягненні того, щоб у своїй хаті була «своя правда і сила, і воля». Для цього нам потрібно перемогти як зовнішнього, так і внутрішнього ворога – сепаратистів, п'яту колону, колаборантів. Саме за таких умов здійсниться життєствердна мрія Тараса Шевченка про те, що «діждемось свого Вашингтона з новим і праведним законом, а таки діждемось». Тому надзвичайно важливими для нинішньої і майбутньої української еліти є дороговкази В. Липинського, що «тільки безмежною любов'ю до української національної ідеї і до державної, як політичного оліцетворення певної національної волі, тільки об'єднанням абсолютно всіх чесних національних сил коло внутрішньої праці для цієї ідеї можна буде з сорока мільйонів темних самоїдствуючих невільників виховати героїв, котрі збудують Україну, а в ній краще для всіх – людське життя».

Література

1. Береза А. Реформування публічної влади: Сучасні концепції та політична практика. Монографія. - К. 2012
2. Кухта Б., Теплоухова Н. Політичні еліти і лідерство. - Львів. 1997
3. Головатий М. Поняття політична еліта і політичний клас в контексті сучасної політичної думки. Політичний менеджмент. - 2008 - Спецвипуск.
4. Горбулін В. Держава та особистість. - Київ, 2006.
5. Михальченко М. Пошук лідерів: чесних, талановитих, справедливих. Політ-менеджмент. - 2011 - Спецвипуск.
6. Політична наука в Україні. 1991-2016. т.2.
7. Шульга М. Етапи становлення політичної еліти в Україні.//Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2006. №4
8. Скуратівський В. Історична ритміка українських еліт. - Політична думка. 1994. №3.-